

સંગીત પાઠાવલિ

પ્રથમ ભાગ

લેખક અને પ્રકાશક:-

મો. ત્રિપુરાશંકર રામશંકર ત્રિપાઠી.

ડે. શાહપુર, ગરનાળાની પોળ, અમદાવાદ.

વિદ્યાર્થીઓને મનન કરવા યોગ્ય નવ સોનેરી સુત્રો

૧. પરમાત્મામાં અડગ શ્રદ્ધા રાખી સર્વ કામ કરવાં.
૨. વિદ્યા એજ મનુષ્યનું 'ખરું' ધન છે. માટે તે મેળવવા
સતત પ્રયાસ કરવો. ૩. સત્ય બોલવું. વિવેકથી તથા મધુર
વાણિથી બોલવું. ૪. માતા પિતા તથા શિક્ષકોની પ્રત્યે
વિવેકભર્યું વર્તન કરવું. ૫. આગસ તથા અનિયમિતપ-
ણાનો ત્યાગ કરવો. ૬. કોઈપણ કામમાં ફેતેહ ન મળે તો
નિરાશ ન થતાં પ્રયત્ન ચાલુ રાખવો. તો અંતે જરૂર
વિજય અપાશે. ૭. શિષ્યાનાવન નો વિદ્યાર્થીના માથા પર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ મંથાનક

ગુજરાતી કોપીરાઈટ વિભાગ

અનકામાક

૨૨૪૨૧ વિમન ૦૨૨૦

મંથનામ

૨૦૭૦૧ ૫૪૫૦૦૮૭

વર્ગિક

૪૪: ૮૪૪: ૪૪૮

સ્ત્રીઓના રોગમાં અમૃત સમાન ઉત્તમ ગુણુ કરે છે.

શંકર જીવન:-જરાદર, શરીરના તમામ રોગ મટાડી
લોહી વધારી શક્તિ આપે છે.

રામાનંદ ધારા:-ચુંક, ઝાડા, ઉલટી, વાયુ, મૃગી (વાઈ)
દાહનું દર્દ ત્રિદોષ વિગેરે ઉપર અકસીર છે. વિગેરે દવાઓ,
ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની, શાહપુર ગરનાળાની પોળ, અમદાવાદ.

સંગીત પાઠાવલિ.

પ્રથમ ભાગ.

: લેખક તથા પ્રકાશક :

પ્રો. ત્રિપુરાશંકર રામશંકર ત્રિપાઠી.

સંગીત શિક્ષક:—અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી.

ઠે. શાહપુર, ગરનાળાની પોળ, અમદાવાદ.

પહેલી આવૃત્તિ.

સંવત : ૧૯૯૭

પ્રત : ૨૦૦૦

સને : ૧૯૪૧

કિંમત : ૦-૧૨-૦

સર્વહક લેખકને સ્વાધીન છે.

મુદ્રક:— મોહનલાલ હરિલાલ પંડ્યા.

મુદ્રણસ્થાન:— શારદાપ્રસન્ન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, મામાની હવેલી,
પાનકેરનાકા—અમદાવાદ.

૧૬૪ : સરસ્વતી સ્તવન તુ ક મ છી કા.

સરસ્વતી સ્તવન. ત્રિપુરગાન પરિચય, અર્પણપત્ર, આભાર દર્શન, અભિપ્રાય, સંગીતનો ધોરણવાર અભ્યાસક્રમ, નોટેશનની સમજૂતિ.

વિષય	પૃષ્ઠ
૧ મંગલ પ્રાર્થના	૧
૨ પ્રસ્તાવના	૨
૩ લેખક પરિચય	૭
૪ અભિપ્રાય તથા સટીષીક્ટો	૧૫
૫ તાલ, તેની માત્રા તથા ઠેકાના ખોત્ર	૨૩
૬ શાસ્ત્રીય માલિકિ	૧
૭ સ્વર (અલંકાર) પાઠ ૧ થી પ્રસ્તાર સ્વર અલંકાર સુધી	૧૪
૮ કવાયત ખેન્ડ	૨૨
૯ સ્વર જ્ઞાન	૨૪

શાસ્ત્રીય સંગીત

પાઠ નંબર	રાગ	પૃષ્ઠ	પાઠ નંબર	રાગ	પૃષ્ઠ
૧ ...	ભૂપાલી	...૨૫	૭ ...	ભીમપલાસી	...૫૪
૨ ...	દૂગી	...૩૦	૮ ...	ભૈરવી	...૫૬
૩ ...	સારંગ	...૩૩	૯ ...	આસાવરી	...૬૬
૪ ...	દેશ	...૩૬	૧૦...	યમન	...૭૧
૫ ...	ખમાળ	...૪૪	૧૧...	માલકંસ	...૭૫
૬ ..	કાશી	...૪૬			

લોક સંગીત

ગરબા, નૃત્ય તથા અભિનય ગીતો	૮૧...૮૮
ભજન-ધુન, કૂચગીત, રાષ્ટ્રગીત બીજેરે	૮૬...૯૬

श्री वरुणाक्ष

॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥

श्रीशारदास्तवनम् ।

[रचयिता - जगदीशचन्द्र प्राणशंकर आचार्य
बी. ए. हलधरकर]

॥ वसन्ततिलकाघृतम् ॥

फुल्लारविन्ददलनेत्रयुगां प्रसन्नां
शीतांशुशुभ्रवसनां हसिताम्बुजास्याम् ।
वागीश्वरीं विबुधवृन्दसुवन्दनीयां
वन्दे विरिञ्चितनयां शुभशारदाख्याम् ॥१॥
मौम्यां सुचारुचरितां अननीं जयन्तीं
वीणाविभूषितकरां वरदां विशुद्धाम् ।
स्तुत्यां चतुर्वदनविष्णुमहेशशक्रै-
रिष्टप्रदां भगवतीं परमां स्तवामि ॥२॥
या सुन्दराकतिकलाकरनीलकण्ठा-
रूढा वने चरति संमुदिताननश्रीः ।
तन्द्रानिषूदनपटु स्मरणं तदीय-
मानन्ददं निवसनाद् हृदि सर्वदा मे ॥३॥
विद्युत्सम्पन्नकरधृतास्फटिकाक्षमाला
या सेव्यते कविवरै रसिकैरनसम् ।
साज्ञानताघनतमो मम मन्दबुद्धे-
र्निस्सार्य चित्तमखिलं विमलीकरोत् ॥४॥

पीयूषवर्षिरचनामयकाव्यकारा :

प्रापुः समस्तजगति प्रतिभासनाथाः

वस्या उपासनपराः परमां प्रतिष्ठां

भद्रं करी भवतु सा भवकष्टहर्त्री ॥५॥

भास्वत्किरीटमणिकुण्डलमण्डितास्यां

जैवातृकांशुविशदात्ममरालपत्राम् ।

दिव्यां सुगंधसुमनोहरहारकण्ठां

तां शं करीं शरणदां शरणं प्रपद्ये ॥६॥

यच्चिन्तनस्तवनकीर्तनपूजनानि

प्रीत्यां प्रसन्नहृदयो मनुजो विधाय ।

निःशेषमष्टकलुषो भुवि धन्यजन्मा-

जन्मा भवत्यत्रतु सा सुरसूरिसेव्या ॥७॥

मातस्त्वदीयपदपङ्कजयुग्मलीनं

दीनं भवाम्बुधिनिमग्नमधीरमीशे ।

स्वर्नन्दिनि त्रिविधतापहरेऽम्बिके मां

पाहि प्रसादसदने करुणेश्वरि त्वम् ॥८॥

कार्तिक कृष्णाष्टमी शुक्रवार

संवत् १९९७

ता. २२—११—४०

कै. पंडित निष्णुदिगंबर पल्लुस्कर

प्रो. त्रिपुराशंकर रामशंकर त्रिपाठी.

(५)

ॐ

श्रीसरस्वत्यै नमः ।

श्रीत्रिपुरपरिचयगानम् ।

[रचयिता- जगदीशचन्द्र प्राणशंकर
आचार्य, बी. ए. (हलवदकर)]

शंकरं शंकरं शर्वं शर्वगीश्वरशेखरम् ।
साम्बिकं परमं वन्दे जगत्पूज्यं त्रिशूलिनम् ॥
दिव्यां सुरप्रियतमां सुफलां महिष्ठां
मुग्धीकृताखिलचराचरविश्वचक्राम् ।
आनन्दशान्तिसुखदां परमात्मरूपां
सांगीतिकीं सरसकम्यकलां कवेऽहम् ॥

श्रामत्रिपाठिकुलदीपकमग्रजन्म—
श्रीरामशंकरतनुप्रभवं प्रशस्यम् ।
विद्याक्षमाविनयशान्तिकलानिवासं
नौमि प्रसन्नवदनं 'त्रिपुरं' सुमित्रम् ॥१॥
आबाल्यसंस्कृतियुतो निजधर्मरक्तो
नित्यं पितुर्वचनपालनतत्परोऽसौ ।

नैसर्गिकं मधुरकंठमवाप्य धीमान्
संगीतसुन्दरकलां सगुणामपाठीत् ॥२॥

शालोत्सवेषु विविधान्यमहोत्सवेषु
सुस्वागतार्थसमये विदुषां समाजे ।
यः प्रेक्षकान्विविधरागसनाथगीतैः
सम्मोहयत्यवतु तं 'त्रिपुर' महेशः ॥३॥

संगीतमाचरति यः स्वरतालबद्धं
शुद्धं सदा सनियमं रसभावपूर्णम् ।
आलापतानसहितं मधुरं समोदं
जीयाच्चिरं गुणनिधिस्त्रिपुरः स सुज्ञः ॥४॥

संगीतकोविदवराप्तशुभप्रशस्तिः
संगीतपुष्पमधुपानकरः षडंगिः ।
स्निग्धेक्षणः स्मितसुखः सरलस्वभावः
सम्मान्यतां जनपदे त्रिपुराहशास्त्री ॥५॥

यद्भारती रसमयी मधुराकरोन्मां
मुग्धं व्यथामपजहार च चेतसो मे ।
रागैः सुगानमधुरैर्भजनैः पवित्रै-
र्भक्त्या युतैः स्वरचितैस्त्रिपुरं तमीडे ॥६॥

धन्या वयं सकलगुर्जरभूमिरेषा
धन्या सुहृज्जनगणस्त्वपि धन्य एवः ।

(૭)

જાતેન યેન વિદુષા ' ત્રિપુરેણ ' દેયા—

ત્તસ્મૈ યશોબલવિયશ્ચ ત્રિશુશ્ચિરાયુઃ ॥૭॥

શ્રીશારદાચરણપંકજયુગ્મસેવી

નિત્યં કરોતુ રમણીયકલાપ્રચારમ્ ।

મત્તિચક્તરઙ્ગજનકરસ્ત્રિપુરો મયૂર—

શ્વેતાંસિ નિત્યમનુરંજયતાં જનનાનામ્ ॥૮॥

કૃષ્ણેકાદશી—સોમવાર,

સંવત ૧૯૯૭

તા. ૨૫-૧૧-૪૦

અભિપ્રાય.

પ્રો. ત્રિપુરાશંકર રામશંકર ત્રિપાઠીની સંગીત પાઠાવલિ મેં
ખરોખર તપાસી છે. બાળકોને સંગીતના પ્રાથમિક જ્ઞાન માટે
પુસ્તક ઘણું જ સરળ, રસિક, અને ઉત્તમ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનથી સંપૂર્ણ
બનાવ્યું છે. ગુજરાતીમાં પ્રકટ થએલા સંગીતના પ્રસ્તકોમાં આ
પુસ્તક શ્રેષ્ઠ છે. મ્યુનિસિપલ સંસ્થાઓ સંગીત વિદ્યાલયો તથા
લોકલબોર્ડમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે આ પુસ્તક ચલાવવું જોઈએ
એવો મહારો આશ્રયપૂર્વક અભિપ્રાય છે. તેમણે ગાંધર્વ મહાવિદ્યા-
લયની પદ્ધતિ પ્રમાણે સારો અભ્યાસ કરેલો છે, અને તેઓ પ્રયા-
રનું સારું કાર્ય કરે છે. શ્રી ત્રિપાઠી આવા પુસ્તકો લખી ગુજરાતી
સાહિત્યમાં સંગીતના જ્ઞાનમાં વધારો કરે એવી શુભેચ્છા સાથે
આ હુંક અભિપ્રાય પુરો કરું છું.

શ્રી ગોપાળરાવ બા. જોષી

પ્રીન્સીપાલ, ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય;

અમદાવાદ, તા. ૩૧-૧૨-૪૦

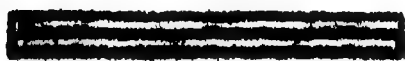
અર્પણપત્ર

નારાયણ સ્વરૂપે
પૂજ્ય દાદાજી

(હરજીવન ત્રિભોવન ત્રિપાઠી.)

હરિહરાશ્રમ મહારાજના ચરણારવિંદમાં
તમારા આ બાળકના ગાનોદ્યાનનું
પ્રથમ પુષ્પ અર્પણ કરું છું
તે
સ્વીકારશેાજી.

હું છું આપનો બાળક,
ત્રિપુરાશંકર રામશંકર ત્રિપાઠી.

दंडिन स्वामी श्री हगिहगश्रम महाराज.

कै. हरिशंकर हरजीवन त्रिपाठी.

बी. ए. एल. एल. बी.

આભાર દર્શન.

જે વિદ્વાનોની પાસેથી મહત્તે આ વિદ્વાનું જ્ઞાન મળ્યું છે, તેમાંથી જેમના ફોટા મળ્યા છે, તે આ પુસ્તકમાં મુકવામાં આવ્યા છે. અને જે સંસ્થાઓએ મદારા કાર્યની કદર કરી સર્વિશ્ચક્રે લખી મોકલ્યાં છે, તે સર્વનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. પરંતુ ખરો ઉપકાર તો આપણા છાત્રાકાના જે સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન કે. પંડિત વિશ્વનિગંધર પલુસ્કર તથા પંડિત વિશ્વનારાયણ ભાતળડેજી જેમણે આ વિદ્વાના પ્રચારાર્થે સમસ્ત હિન્દુસ્તાનમાં મહાન પ્રયાસ કર્યો છે, તેમનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો જાણો છે.

તદુપરાન્ત મદારા પૂજ્ય ગુરુચર્ય પ્રો. શંકરરાવ વ્યાસે મદારા કાર્યની કદર કરી અભિપ્રાય તથા ઘણી ઘણી સુચનાઓ આપી પ્રોત્સાહન આપ્યું છે; તો તે બદલ આ પુસ્તકમાં તેઓશ્રીનો જેટલો આભાર માનું તેટલો જાણો છે. તેમજ ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલયના પ્રિન્સીપાલ શ્રીયુત ગોપાળરાવ જોશી, ગવર્નમેન્ટ પી. આર. ટ્રે. કોલેજના સંગીતશાસ્ત્રી આપાલાલ દવે (સંગીત પરિક્ષક, પ્રાથમિક શાળાન્ત પરીક્ષા) વિગેરે સૌએ પુસ્તક વિષે અભિપ્રાય આપી મહત્તે આભારી કર્યો છે.

મદારા મિત્ર જગદીશચંદ્ર આચાર્ય, કે જેમણે સંસ્કૃત કાવ્યો લખી મોકલ્યાં છે, તેમજ મુરખખી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ત્રિપાઠી (સરખેજકર) તથા ભાઈ રસિકલાલ ચિમનલાલ ત્રિપાઠી બી. એ. બન્નેએ મદારા આપેલા ઢાળ પ્રમાણે તુરત કાવ્યો બનાવી આપ્યાં છે, તેમજ મુરખખી ગોવિંદરામ ગણુપતરામ ભટ્ટ બી. એ. ટાયર, ધી પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલ, તથા મુરખખી કુલશંકર સી. ત્રિવેદી, જેમણે મહત્તે યોગ્ય સલાહ તથા મદદ આપેલી છે, તેમજ ધી ન્યુ એન્જ્યુ-ફેશન હાઈસ્કૂલના શિક્ષક શ્રી હરિહર ભટ્ટ બી. એ. તથા અભ્યારીવાડી, અંસ્કૃત પાઠશાળાના આચાર્ય ભાઈશ્રી નાગરદાસ આંભનીયા, જેમણે કાવ્યો આપી, તથા આ લઘુ પાઠાવલી તૈયારી કરવામાં જે જે સંસ્થાઓ તરફથી મહત્તે મદદ મળી છે તેમનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

અંતમાં શારદાપ્રસન્ન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસના માલિક શ્રી. રા. રા. મોહનલાલ હરિલાલ પંડ્યા તથા તેમના ચિ. મહાગ મિત્ર ગોપીન્દ્ર-ભાઈએ મહારા કામમાં જે સરળતા કરી આપી છે, તે અદ્વત્ત તેમનો આભાર માનું છું.

ત્રિપુરાશંકર રામશંકર ત્રિપાઠી.

અભ્યાસક્રમ.

અંગ્રેજી ધોરણ ૧ તથા પ્રાથમિક કન્યાશાળા ધોરણ ૫. શાસ્ત્રીય સંગીત:—(૧) પાઠ નં. ૧, ૨, ૩, ૪ માંથી ગમે તે પાંચ ગીતો ૧ લક્ષણગીત, ૧ સરગમ, તથા ૩ ગીત (જુદા જુદા રાગનું એક એક ગીત) રાગના આરોહ અવરોહ વિગેરે શાસ્ત્રીય માહિતિ (૨) તાલ-ત્રિતાલ, દાદરા, કેરવા લાવણી (પૃષ્ઠ ૨૩-૨૪) (૩) સ્વ-જ્ઞાન નં. ૧, ૨, (૪) શાસ્ત્રીય માહિતિ સ્વર પ્રકાર સંપૂર્ણ (પૃષ્ઠ ૨-૬), (૫) સ્વર અલંકાર પાઠ ૧, ૨, ૩, ૪ (પૃષ્ઠ ૧૪-૧૫). લોક સંગીત:— ગરબા, અભિનય ગીત, નૃત્ય, ભજન, ભજન-ધ્રુવ, રાષ્ટ્રગીત, કૂચ-ગીત વિગેરેમાંથી દરેકનું એક એક ગીત કુલ પંચી ૭ ગીત શીખવવા.

અંગ્રેજી ધોરણ ૨ તથા પ્રાથમિક કન્યાશાળા ધોરણ ૬. શાસ્ત્રીય સંગીત:—(૧) પાઠ નંબર ૫, ૬, ૭, ૮ માંથી ગમે તે પાંચ ગીતો. ૧ લક્ષણ ગીત, ૧ સરગમ તથા ૩ ગીત (જુદાજુદા રાગનું એક એક ગીત) રાગના આરોહ અવરોહ વિગેરે શાસ્ત્રીય માહિતિ (૨) તાલ-ત્રિતાલ, દાદરા, ચૌતાલ (એકતાલ) રૂપક, (પૃષ્ઠ ૨૩-૨૪) (૩) સ્વરજ્ઞાન નં. ૩, ૪, ૫, (૪) શાસ્ત્રીય માહિતી રાગ-પ્રકાર તથા તાલ-પ્રકાર સંપૂર્ણ (પૃષ્ઠ ૬-૧૧) (૫) સ્વર અલંકાર પાઠ ૫, ૬, ૭ વાદન-સ્વર અલંકાર પાઠ નં. ૧ થી ૭ તથા સ્વર નિયંધ પ્રકાર નં. ૭ (પૃષ્ઠ ૨૧) તથા પ્રસ્તાર અલંકાર. લોક સંગીત:— ગરબા, અભિનય ગીત, નૃત્ય, ભજન, રાષ્ટ્રગીત, કૂચ ગીત, વિગેરેમાંથી દરેકનું એક એક એકંદર પાંચ થી સાત ગીત.

(૧૧)

અંગ્રેજી ધોરણ ૩ તથા પ્રાથમિક કન્યાશાળા ધોરણ ૭.
શાસ્ત્રીય સંગીત:- (૧) પાઠ ૯, ૧૦, ૧૧ દરેક એકએક રાગનું ગીત,
રાગના આરોહ અવરોહ વિગેરે શાસ્ત્રીય માહિતી (૨) તાલ-ઝપતાલ
તથા દીપચંદી. (૩) સ્વર જ્ઞાન સંપૂર્ણ. લોક સંગીત ઉપર પ્રમાણે
લોક ગીતોમાંથી પાંચી ૭ ગીતો.

અંગ્રેજી ધોરણ ૧, ૨ તથા ગુ. ધોરણ ૫, ૬ ના અભ્યાસનું પૂનરાવર્તન.

ઉપર જણાવ્યા ક્રમ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાન આપવામાં
આવશે. તે વિદ્યાર્થીઓને સંગીતનું સાચું જ્ઞાન થશે. શાળાન્ત
પરિક્ષા પાસ કરવી સરળ પડશે.

અભિપ્રાય

આ પુસ્તક રા. ત્રિપુરાશંકરે જે સંગીત પાઠાવલિ રચી પ્રગટ
કરી છે, તે પુસ્તકમાં શાસ્ત્રીય રાગના ગીતો નોટશીત પદ્ધતિથી આપ-
વામાં આવ્યા છે. તે પદ્ધતિ ઘણીજ સરળ છે. છોકરાંઓને ઘણીજ
સરળ થઈ પડે તેમ છે.

આ પાઠાવલિમાં કેટલાક લોકગીત તેમજ ગરબા વિગેરે લોક-
પ્રિય થઈ પડે તેવા છે. જે દૃષ્ટિથી ચોપડી લખાઈ છે, તે વર્નાકુ-
લર ક્ષાત્રજાતના કોઈમાં ઉપયોગી થાય તેમ છે.

સ્વરના અલંકાર તાલજલ્લ સારી રીતે સમજાવ્યા છે, તેમજ
તાલ-માત્રાની સમજૂતિ સારી છે. તે સર્વ રીતે અભ્યાસમાં ઉપ-
યોગી થઈ પડશે.

બાપાલાલ અમૃતલાલ દવે

સંગીતશાસ્ત્રી

પી. આર. ટ્રે. કોલેજ.

તા. ૭-૧-૪૧

અમદાવાદ

સ્વર લીપી (નોટેશન) ની સમજૂતિ.

સ્વર અલંકાર:—(૧) સ્વર (૨) આકાર (૩) તાળી નંબર (૪) હારમોનિયમના મધ્ય સપ્તકના (સફેદ-સા) પડ્જ સુર પરની હાથની આંગળીઓના અનુક્રમ નંબર (૫) હારમોનીયમના મંદ્રસપ્તકના ક્રોમળ ધૈવત સ્વર (પડ્જ તરીકે) પર હાથની આંગળીઓના અનુક્રમ નંબર. ગાયન (પદ)માં—(૧) સ્વર (૨) ગાયનના શબ્દો (૩) તાળી નંબર. આંગળીની સમજણ:—(જમણો હાથ) (૧) અંગુઠો (૨) અંગુઠા પાસેની તુરતની આંગળી. (૩) પછીની (૪) પછીની (૫) ટચલી આંગળી. [પૃષ્ઠ ૨૬ ઝપતાલ દ્વિગુણ ફરીથી એકવાર ગાવું.]

રિ, ગ, ધ, નિ:—આ સ્વરોની ઉપર જે — આવા અર્ધ ચંદ્રાકાર કરેલા હોય તે તેમને ક્રોમળ સ્વર સમજવા. શુદ્ધ સ્વર માટે કંઈપણ નિશાની નથી.

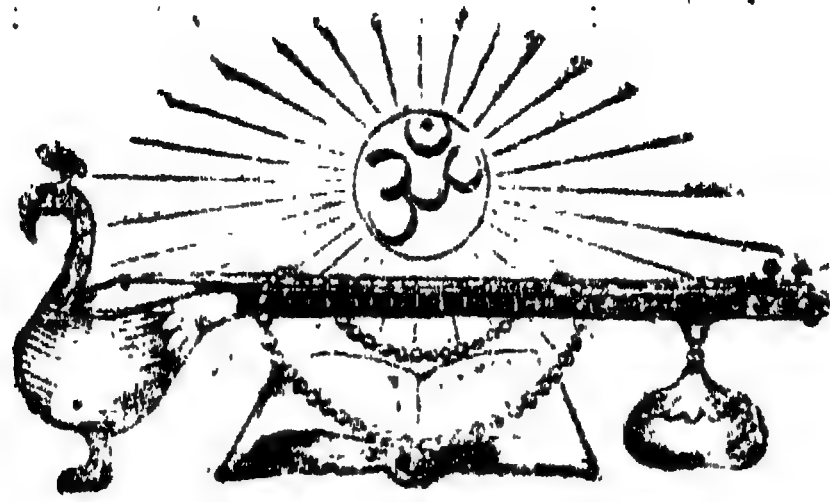
મે / આવી નિશાની હોય ત્યારે તે સ્વર તીવ્ર સમજવો. — આવી લીટી સ રિ ગ મ ના જે સ્વર પછી હોય તે સ્વરને એક માત્રા લંબાવવો. અને જેટલી લીટીઓ હોય તે તે સ્વર તેટલી માત્રા લંબાવવો. આ પ્રમાણે ટપકું જે અક્ષર પછી કયું હોય, તે તે અક્ષરને એક માત્રા લંબાવી તેના આકાર, ઇકાર, ઉકાર વિગેરે ગાવા. જેટલાં ટપકાં તેટલી માત્રા એ અક્ષર લંબાવવો. દા. ત. ભૂપ (ભૂ ઉપ) વા. દી. (વા આ દી ઇ)

— આ ચિન્હમાં સરિગમના સ્વરો અગર ગાયનના શબ્દો મૂક્યા હોય તે તે એક માત્રામાં સમજવા. દા. ત. સારિ = ૧ માત્રા.

— આવી લીટી સ્વરની નીચે હોય તે તે સ્વર મંદ્રસપ્તકના સમજવો. દા. ત. ધ નિ (મંદ્રસપ્તકના) સા સ્વર ઉપર ઉભી લીટી કરી હોય તે તે સ્વર તાર સપ્તકનો સમજવો.

— તાલની સમજૂતિ. —

૧, ૨, ૩, વિગેરે. નંબર કાવ્યની અગર સ ર ગ મ ના નીચે હોય તે તેને તાળીના (માત્રા) અનુક્રમ નંબર સમજવા. + આ ચિન્હ ખાલી તાલનું છે.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥   ॥ श्री सरस्वत्यैनमः ॥
॥ श्री लक्ष्म्यै नमः ॥   ॥ श्री सद्गुरवेनमः ॥

राग आसावरी

यं ब्रह्मावरुणेन्द्ररुद्र मरुतः स्तुन्वंतिदिव्यैस्तबैः ।
वेदै सागपदक्रमोपनिषदैर्गायन्ति यं सामगाः ॥
ध्याना वस्थिततद्गतेनमनसा पश्यन्ति यं योगिनः ।
वस्यान्तं न बिदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥

राग बैरवी

प्रणम्य शिरसा देवी सरस्वति विनायकौ ।
विचिन्त्य मनसा विष्णु कर्तव्यं कर्तुं मारभे ॥

પ્રસ્તાવના

સંગીત વિદ્યા કળા સર્વ ધર્મોમાં પવિત્ર અને સ્વર્ગીય કળા તરીકે માનવામાં આવી છે. સંગીત વિદ્યા શાન્તિ, આનંદ આપી તેમજ દેવોને પ્રસન્ન કરી પરમાત્મા સાથે મનુષ્યને એક બનાવી તેને જન્મ મરણમાંથી મુક્ત બનાવી મોક્ષ માર્ગે લઇ જવાનું એક મુખ્ય સાધન છે. સંગીતની અસર સજીવ તેમજ નિર્જીવ તમામ સૃષ્ટિ ઉપર થાય છે. દેવો તેનાથી પ્રસન્ન થાય છે. અને મનુષ્ય, પશુ પક્ષિ આદિ પણ તેનાથી આનંદ પામે છે.

આ વિદ્યાની ઉત્પત્તિની સવિસ્તર હકીકત આ પુસ્તકનાં બીજા ભાગમાં આપવામાં આવશે. અત્રે એટલું જ કહેવામાં આવે છે કે એ વિદ્યા દૈવી છે. અને તેનાથી દેવો પણ વશ થાય છે. એ વિદ્યાપવિત્ર છે અને દુઃખમાં દિલાસારૂપ છે. એ નિઃશંક છે, સાપ, હરણ જેવાં પ્રાણી એનાથી મુગ્ધ થઇ વશ થાય છે, અને નાનું બાળક પણ માતા હાથરકું ગાય અગર ઘંટડી વગાડે એટલે શાંત થઇ જાય છે. કૃષ્ણ પરમાત્માની બંસીતા નાદથી, ગાયો ગોવાળો અને ગોપીઓ તેમજ વૃક્ષ, ઉષવન તથા સરિતા પણ સ્તંભી એક તાર બની જતાં એ શ્રીમદ્ભાગવત ઉપરથી આપણે જાણીએ છીએ. મનુષ્યના માનસિક તથા શારીરિક વ્યાધીઓ પણ આ વિદ્યા થી દૂર થાય છે. સંગીતનું ગાન કરવાથી પ્રાણાયામ થાય છે અને છાતી અને ફેફસાં મજબુત બને છે. શરીરમાં રૂધિરાભિસરણનો વેગ વધી મગજના જ્ઞાનતંતુઓ સુધી તેની અસર થાય છે. આ વિદ્યાથી આનંદ આરોગ્ય અને આત્મવિકાસ સાધી શકાય છે. ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાન શાસ્ત્રનો અભિપ્રાય છે કે મહિનામાં અવશ્ય એ ત્રણ વાર સંગીત સાંભળવું જ જોઈએ તેથી સંગીતનું મહાત્મ જોટલું ગાઇએ તેટલું ઓછું જ છે. આ પ્રમાણે સંગીતના ફાયદા અનેક છે. ૧ પોતાને આનંદ મળે. ૨. બીજાને આનંદ આપી શકાય. ૩

માનસિક શાન્તિ અનુભવાય. ૪ શારીરિક દર્દો નાશ પામે. ૫ શારીરિક સ્વાસ્થ્ય અને આરોગ્ય મેળવાય. ૬ પરમેશ્વર અને દેવોની કૃપામેળવાય જે કૃપા મેળવી મીરાંબાઈ, નરસિંહ મહેતા, સંત તુકારામ આદિ અનેક ગાયક સંતો ઈશ્વર રૂપ બની ગયા છે,

અસલનું અને હાલનું સંગીત

અસલનું સંગીતશાસ્ત્ર સંસ્કૃત ભાષામાં હતું. તેમાંથી દેશી અને પ્રાકૃત ભાષાદ્વારા એનો પ્રચાર થયો. મુસલમાન રાજ્ય સમયમાં વિદેશી ભાષાદ્વારા પણ એનો પ્રચાર થતો રહ્યો છે. અસલ શાસ્ત્ર ગુરૂપરંપરાગત હતું. હાલના સમયમાં જે શાસ્ત્ર ઉપગ્રન્થ છે તે શાસ્ત્રીય છે કે નહીં એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. જેવી રીતે કાળબળની અસર ખાન, પાન, જીવન, પોષાક વગેરે ઉપર થઈ થઈ છે તેવી અસર આ વિદ્યા ઉપર થએલી જોવામાં આવે છે. અસત્તના શાસ્ત્ર સાથે હાલની વિદ્યાનો સુમેળ છે કે નહીં એ પણ એક પ્રશ્ન છે, અને તે હાલમાં ઘણાજ ચર્ચાઈ છે. હાલમાં સંગીતના બે ભાગ પાડી શકાય છે. ૧. વિદ્વદ્ ભોગ્ય. ૨. લોક ભોગ્ય. પહેલા પ્રકારમાં તો મતમતાંતર હોવા છતાં શાસ્ત્રનો સુમેળ જોવામાં આવે છે. પરંતુ લોકભોગ્ય સંગીતમાં મિશ્ર સંગીત ઘણાજ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે, અને તેનો શાસ્ત્રીય સંગીત સાથે ઘણે ભાગે સુમેળ દેખાતોજ નથી. શાસ્ત્રમાં અમુક રાગ ગાવાથી અમુક દેવ પ્રગટ થાય અથવા અમુક ભાવ પ્રગટ થાય અને તેવા ચમત્કાર કરનારા ગાયકોના ઇતિહાસ પણ છેજ. ભગવાનથી રીસાએલા નરસિંહ મહેતાએ કેહારો ધરેણે મુકેલો અને મહાર ગાઈ ઉઝળતા ગરમ પાણીમાં વરસાદ વરસાવી પાણી થંડું કરેલું એ કથા પણ સૌકાને માહીત છેજ. એવી પણ ઇતિહાસીક દંતકથા છે કે દીપક ગાઈ દાઝેલા સુપ્રસિદ્ધ ગવૈયા તાનસેનને ગુજરાતની એક રબારણુ બાઈએ મહાર ગાઈ એના શરીરનો અગ્નિદાહ શાંત પાડેલો. અત્યારે પણ

આપણા દેશમાં સંગીત વિદ્યાથી એવા ચમત્કાર ઉપજવનારા નથીજ એમ કહી શકાય નહીં. અલગત એવો ચમત્કાર સામાન્ય ગાયક અગર થોડું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન મેળવનાર નજ કરી શકે એ સમજાય તેની વાત છે. આ વિષયનો વિશેષ વિસ્તાર આપણે આગળના ભાગોમાં કરીશું. અત્રે તો આટલો અંગુલિનિર્દેશ કરી આપણે આગળ વધીશું.

સીનેમા, રેડીયો અને રેકૉર્ડિંગ સંગીત

ઘણા વિદ્વાનો માને છે કે સીનેમા, રેડીયો અને રેકૉર્ડિંગમાં આવતું સંગીત ઘણું ભાગે અશાસ્ત્રીય હોય છે, અને તેવા સંગીતના ફેલાવાથી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ આ વિદ્યાને ઘણું નુકસાન થાય છે. અમારા નમ્ર મત પ્રમાણે આ વસ્તુ પણ અર્ધ સત્ય છે. ઘણી વાર તો આ સંગીતમાં પણ સારા વિદ્વાન સંગીતાચાર્યોજ ઉતરે છે. છતાં પણ તેમને લોકરુચિ પર ધ્યાન રાખવું પડે છે, ને મિશ્ર સંગીતનો ઘણો આશરો લેવો પડે છે. વિદ્વાનો લોકરુચિને ધીમે ધીમે શાસ્ત્રીય બનાવી શકે તો આ બાબત પણ સુધારી શકાય તેમ છે શાસ્ત્રીય પણ હળવું સંગીત લોકરુચિ ફળવવામાં ઉપકારક નિવડે તેમ છે. એટલે તેનો ઉપયોગ પણ કામનો છે. સીનેમા, રેડીયો અને રેકૉર્ડિંગ એક તો ફાયદો છેજ કે લોકો એ દ્વારા સંગીત સાંભળતા થયા છે. સારા વિદ્વાનોને આમાં વધારે સ્થાન મળે એટલે એ ભાગ પણ શાસ્ત્રીય બનતો જાય, અને ધીમે ધીમે ધીમે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિમાં રસ લેવાની રૂતિ સામાન્ય જનતામાં વિસ્તાર પામે અને શાસ્ત્રીય વિદ્યા વિકસે. અને કાવ્યના શબ્દના ભાવપર આધાર રાખી ગમે તેમ અશાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી ગાવા કરતાં શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ અનુસાર ગાવા કરવાથી ઘણું ફાયદો થાય છે. જેમ બુખ્યા માણસને ટાઢો રોટલો પણ મીઠો લાગે છે પણ તે સમયે હિતમ પકવાનનાં ભોજન કરવાથી ઘણું આનંદથી તૃપ્ત થાય છે.

(૫)

સુગાયક

સુગાયક કોને કહેવો એ પ્રશ્ન અત્યારે ઘણું સ્થળે ચર્ચાનો જોવામાં આવે છે. ફેટલીકવાર એવું બને છે કે લોકો શાસ્ત્રીય સંગીત સાંભળતા નથી. આવું સંગીત ઘણું સમય સાંભળતાં પ્રેક્ષકો કંટાળતા જોવામાં આવે છે, કારણ કે તેમાં તાન પદ્ધતિનું ઘણું કામ હોય છે. જેથી ભાવ ઓછો જણાય છે. પણ આલાપથી ભાવ સહિત ગાવામાં આવે તો પંચિકને જરૂર રસ પડે. આ કારણથી સુગાયકોને શાસ્ત્રીયથી જરા નીચે ઉતરી લોક રૂચિને માન આપી શાસ્ત્રીય વિદ્યાને જરા હળવી કરવી પડે છે. ઘણી વખત જોવામાં આવે છે કે સાધારણ જ્ઞાનવાન પરંતુ સારા દેખાવવાળા, સારા પોશાકવાળા તેમજ સારા સાજંદા સાથે સામાન્ય મધુર કંઠવાળા ગાયકો પણ ઘણાજ વિદ્વાન અને સારા પંડિતો કરતાં પણ વધારે માનને પાત્ર બને છે. અને લોકો તેમને ઘણુંજ માન આપે છે અને તેમને ધન અને કીર્તિનો સારો લાભ મળે છે. આથી વિદ્વાન, શાસ્ત્રીય ગાયકોએ પણ લોક રૂચિ તો જોવીજ જોઈએ તે સાથે તેમને આનંદ રસ અને જ્ઞાન તરફ લઇ જવા એ પણ સુગાયક ની ફરજ જ થઇ પડેલી હોય છે. એટલે સુગાયકોએ રોગ મટાડનાર વૈદ્યની પેઠે લોક રૂચિ જાગ્રત કરવી જોઈએ. કોઇ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન ઘણું ધરાવનાર વૈદ્ય હોય પણ તેની પાસે સારાં ઔષધથી મટાડવાની શક્તિ ન હોય તો દરદી થોડા જ્ઞાન વાળા પણ તુરત રોગ શરમાવનાર વૈદ્ય પાસે જશે, તેજ પ્રમાણે આ વિદ્યામાં પણ છે, માટે કુશળ ગાયકે આ બધી વસ્તુનો વિચાર કરવો જોઈએ. પોતાના શ્રોતા વર્ગની યોગ્યતાનો અંપુર્ણ વિચાર કરી તેને પ્રસન્ન કરી આગળ શાસ્ત્રીય વિદ્યા પ્રત્યે લઇ જવા જોઈએ. હવે ગાયક પ્રમાણેજ સારાં પુસ્તકો માટે પણ છે. સંગીતના વિષયનાં હાથમાં ઘણાં પુસ્તકો બહાર પડેલાં જોવામાં આવે છે, પુસ્તકો શાસ્ત્રીય

દષ્ટિએ વિદ્વાન માણસોને હાથે લખાએલા પણ જોવામાં આવે છે. પરંતુ જ્યાંસુધી મહીસુર, કલકત્તા, અલહાબાદ વગેરે સ્થળે સંગીતને રોજના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તેવું સ્થાન આ વિષયને આપણા ઇલાકામાં તથા આપણી મુંબાઇની યુનિવર્સિટીમાં આપવામાં આવે નહીં ત્યાં સુધી આ વિષયનાં સારાં શાસ્ત્રીય પુસ્તકો આપણને મળવાં મુશ્કેલ પડશે, સદલાગ્યે પં. વિષ્ણુદિગંબર તથા તેમના વિદ્વાન શિષ્યોનાં પુસ્તકો તેમજ પં. વિશ્વનાથાતખંડે નાં શાસ્ત્રીય પુસ્તકો આ વિષયમાં આપણા ઇલાકામાં પ્રમાણભૂત મંથો છે. એ વિદ્વાનોનો આપણા ઉપર અનંહદ ઉપકાર છે. તેમના મંથોનું ગુરૂ દ્વારા સારું અધ્યન કરવામાં આવે તો જરૂર એ વિષયમાં આગળ વધી શકાય. પરંતુ તે શિવાય બીજાં અનેક પુસ્તકો છપાવવામાં આવે છે, પરંતુ તે શાસ્ત્રીય વિષયનું સારું જ્ઞાન આપી શકે તથા રસ ઉત્પન્ન કરે તેવાં તેમાંનાં બહુજ જુજ જોવામાં આવે છે. સુગાયક કોને કહેવાય તે વિષે સવિસ્તર માહિતી આ પુસ્તકના બીજા ભાગમાં આપવામાં આવશે.

હું આ શાસ્ત્રનો પાંડિત નથી. હજી અભ્યાસી છું. પરંતુ મારા અલ્પ સમયના શિક્ષક તરીકેના અનુભવથી પ્રાથમિકશૈળીઓના શિક્ષક તરીકેના કામમાં આવતી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાના આશયથી અને મારા અમદાવાદ જેવા અગ્રગણ્ય શહેરની ઘણી અગ્રગણ્ય હાઇસ્કૂલોના મેળાવડાઓના પ્રસંગમાં તથા સંગીત ક્લાસોમાં એક સારા પાઠ્ય પુસ્તકને માટે મને નડતી મુશ્કેલીમાંથી કંઈક માર્ગ શોધક અને માર્ગ દર્શક થઈ પડે અને બાળકોને સંગીતના આધુનિક પ્રાથમિક અભ્યાસમાં સરળતાથી શીખવી શકાય અને તેમનામાં આ દૈવી વિદ્યા માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરી તેમને રસ ઉત્પન્નવી આગળ અભ્યાસમાં ઉત્સાહ થાય તેવા હેતુથી આ પ્રથમ પાઠાવલિ તૈયાર કરી જનતા સમક્ષ મુકવાને પ્રેરાયો છું. બીજાં અત્યાર સુધી

બહાર પડેલાં પુસ્તકો કરતાં આ પુસ્તક વધારે રસિક અને સરળ થાય તેને માટે મારા અનુભવ, બુદ્ધિ, અને જ્ઞાન પ્રમાણે બનતો પ્રયાસ કર્યો છે. વિદ્વાનોને એમાં કાંઈ દોષ જણાયતો સાદર સુચવશે તો ખીજા ભાગમાં તેમની સુચનાઓનો યોગ્ય અમલ જરૂર કરવામાં આવશે. આ પુસ્તક મ્યુ. સ્કુલોમાં, લોકલ બોર્ડશાળાઓમાં તથા સેકન્ડરી સ્કુલોમાં મીડલ સ્કુલનાં ધોણોમાં ચલાવવા માટે ખાસ તૈયાર કર્યું છે. તેમજ ટેઇનીંગ કોલેજની પ્રેક્ટીસીંગ સ્કુલોમાં તથા અન્ય સંગીત વિદ્યાલયોમાં સ્ટેટ-હાઇસ્કુલોની પ્રાથમિક શાળાઓમાં તથા સંગીત વિદ્યાલયો વિગેરેમાં પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ચલાવવા માટે આ પુસ્તક ખાસ કરી તૈયાર કરવામાં આવેલું છે. અને આશા છે કે, એ સંસ્થાઓ આ પુસ્તકનો જરૂર લાભ લેશે.

તા. ૧૦-૮-૧૯૪૦

ત્રિપુરાશંકર રામશંકર ત્રિપાઠી.

॥ શ્રીગણેશાયનમઃ ॥

લેખક પરિચય

ચિ. ત્રિપુરાશંકર રામશંકર ત્રિપાઠીનો જન્મસમાજને પરિચય આપતાં મને ઘણોજ આનંદ થાય છે. તેમનો જન્મ તા. ૨૩ મી જુલાઈ સને ૧૯૧૨માં બ્રહ્મપોળમાં સ્વ. ડાહ્યાશંકરના ઘરમાં થયો હતો. તેમના દાદાજી તે વખતે સરખેજમાં વાજાપ્રસ્થ જીવન ગાળતા હતા અને વનિતા વિશ્વામ અને સંખ્યાકલાસ ગામમાં ચલાવતા હતા. તેમણે તેમની ૭૫ વર્ષની વય થયા પછી સન્યસ લીધું હતું. આવા દાદાજીના ધાર્મિક સંસ્કાર ચિ. ત્રિપુરાશંકરમાં બાળપણથીજ પડ્યા હતા. અને અત્યારે પણ જે કોઈ તેમનું સંગીત સાંભળે

(૮)

છે તેના ઉપર લે સંસ્કાર ની છાપ પડ્યા વિના રહેતી નથી. તેમનો પ્રાથમિક અભ્યાસ અમદાવાદની પ્રે. રા. ટ્રેનીંગ કોલેજની પ્રેક્ટીસીંગ સ્કુલમાં શરૂ થયો હતો. તે સ્કુલના સંગીત શિક્ષક રા. રા. બાપાલાલજી તેની કવિતા ગાવાની પદ્ધતિથી અને તેના સુંદર મધુર આવાજથી તેના ઉપર પ્રસન્ન રહેતા અને અત્યારે પણ તેમનો પ્રેમ ત્રિપુરાશંકર પ્રત્યે તેવો જ છે.

આ પ્રમાણે તેમનો પ્રાથમિક અભ્યાસ ચાલતો હતો તેવામાં મહાત્મા ગાંધીજીએ ૧૯૨૦માં હિન્દમાં અસહકારની શરૂઆત કરી અને અમદાવાદમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી. ચિ. ત્રિપુરાશંકરના પિતા રા. રા. રામશંકર હરજીવન ત્રિપાઠી તે વખતે અમદાવાદની મોડલ હાઇસ્કુલના શાલિક હતા. અને રા. રા. કેશવ-લાલ ગણપતરામ દ્વે તેમના બાગીદાર હતા. તેમણે સ્કુલનો સરકાર સાથેનો સંબંધ હિન્દમાં પહેલ વહેલો અંધ ક્યો અને સ્કૂલનું નામ રાષ્ટ્રીય આદર્શ વિનયમંદિર રાખ્યું અને તેને ગુ. વિદ્યાપીઠ સાથે જોડી દીધી. આ કારણને લઇને ચિ. ત્રિપુરાશંકરને ટ્રેનીંગ કોલેજ માંથી ઉઠાડી લેવામાં આવ્યા અને તેમને મહાત્મા ગાંધીજીના સત્યાગ્રહાશ્રમની બોડીંગ શાળામાં દાખલ કર્યા. આ આશ્રમના ગૃહપતિ શ્રી આપ્પા સાહેબ અને સંગીત શિક્ષક સ્વ. ખરે શાસ્ત્રીજી તેમના મધુર કંઠથી એટલા પ્રસન્ન થયા કે તેમણે તેમના પિતા ને ચિ. ત્રિપુરાશંકરને પંડિતજી વિશ્નુદિગંબરને ત્યાં કેવળ સંગીત શિખવા માટે મોકલવાનો આગ્રહ કર્યો પરંતુ ચિ. ત્રિપુરાશંકરની નાણુક પ્રકૃતિ તથા પંડિતજીના તે વખતના નાસિકના નિવાસને લીધે એ સૂચના અમલમાં આવી શકી નહીં અને પછી આશ્રમમાં થી તેમનો અભ્યાસ આદર્શ વિનય મંદિરમાં શરૂ કર્યો. આ સમયે ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલયની છઠી પરિષદની બાલ ગાયકોની સને ૧૯૨૪ની હરિદાસમાં તેમણે સુંદર ગાન કરી ઇનામ મેળવ્યું.

સ—સરગમ અગર સ્વર માલિકા કોને કહે છે ?

જ—ગાયનના અક્ષરોને બદલે જ્યારે તેમને કોઈ પણ રાગમાં તે રાગના નિયમ પ્રમાણે લાગતા સ્વરોથી તાલમાં ગાવામાં આવે છે. ત્યારે તેને અમુક રાગની સરગમ, ગત અગર સ્વરમાલિકા કહેવામાં આવે છે.

સ—લક્ષણગીત કોને કહે છે ?

જ—રાગમાં વપરાતા સ્વર, રાગ, રાગજાતિ, રાગનો ગાન સમય રાગના વાદી, સંવાદી, અનુવાદી, ત્રિવાદી, વર્ણ્ય સ્વર વિગેરેની માહિતી જે ગીતમાં આપેલો હોય અને તે ગીત મુદ્દામ એજ રાગમાં ગાવાનું હોય તો તેને લક્ષણ ગીત એટલે કે રાગનું લક્ષણ બતાવનાર ગીત કહેવાય છે.

સ—અલંકાર એટલે શું ?

જ—સ્વરોને જુદી જુદી રીતે ગોઠવીને તેનાં જુદાં જુદાં રૂપ કરવાં તેને સ્વર અલંકાર કહે છે. અલંકાર એટલે સ્વરોની અમુક જાતની ગુંથણી.

સ—તાન, પલટા તથા આલાપ કોને કહે છે ?

જ—અલંકારોનું ક્રમ પૂર્વક આરોહ કરવું તેને તાન કહે છે અને અવરોહ કરવું તેને પલટા કહે છે.

ઉપર જણાવેલા તાન પલટા ને વિલંબિત લયમાં ગતીમાં માલુમ, તેને આલાપ કહે છે.

સ—થાટ એટલે શું ?

જ—સાત સ્વરોને એક સરખા ક્રમથી આરોહ અવરોહ થઈ એવી રીતે સ્વરોની રચના (સ્વરમાળા) કરવી તેને થાટ કહે છે.

સ—રાગનું સ્વરૂપ એટલે શું ?

જ—રાગના નિયમો મુજબ રાગના સ્વરોને તાલમાં ગોઠવવાથી જે રૂપ થાય છે તેને રાગનું સ્વરૂપ કહે છે.

સ—રાગનું મુખ્ય અંગ અગર પકડ કોને કહે છે ?

જ—રાગની તમામ સ્વર રચનામાંથી, અમુક ચોક્કસ સ્વર દુકડા પરથી રાગ કયો છે તે તુરત ઓળખાઈ જાય છે. સ્વરોના દુકડાને રાગનું મુખ્ય અંગ અથવા પકડ કહે છે.

રાગની જાતી ભેદ

સ—ઓડવ, ષાડવ, સંપૂર્ણ એટલે શું ?

જ—જે રાગમાં (આરોહ અવરોહમાં) પાંચ સ્વર હોય ઓડવ કહે છે. જે રાગમાં છ સ્વર હોય તેને ષાડવ તથા સપ્તમાં સાત સ્વર હોય તેને સંપૂર્ણ રાગજાતિ કહેવાય. રાગના આરોહ ને અવરોહમાં આવતા સ્વરોની સંખ્યા પર રાગની જાતિ મુકરર કરવામાં આવે છે.

તાલ પ્રકાર

સ—સ્વર અથવા ગીત માપવાને માટે શું માધન છે ?

જ—તાલ.

સ—તાલ એટલે શું ?

જ—વખત અથવા સમય ગણવા માટે હાથથી જે તાળી વગાડે તેનું નામ તાલ છે.

સ—સમની તાલ કોને કહે છે ? અગર સમ કોને કહે છે ?

જ—ગાયનમાં જે તાલ ઉપર સૌથી વધુ વખત અપાય છે તે જ્યાંથી એક, બે, ત્રણ એમ માત્રા શરૂ થાય તેને સમની કહે છે. સાંભળનાર સમ આવે ત્યારે હં એવો અવાજ છે. તળલાવાળા, વાદનવાળા તથા ગાનાર તમામનું ધ્યાન ઉપર જાય છે. ગાનાર તાલ પઢ્યા કરી સમ પર છે ત્યારે સમ દર્શાવે છે.

સ—તાલની જે ગતિ હોય છે તેનું શું નામ છે ?

૪—લય.

૧—લય કેટલા પ્રકારની છે. અને તે કય કય ?

૨—વિલંબિત એટલે બહુ ધીમી ચાલનારી લય, મધ્ય એટલે વિલંબિત કરતાં બમણી અને દ્રુત એટલે મધ્યલયથી બમણી ચાલનારી તથા વિલંબિતથી ચાર ગણી લય.

૩—જે પ્રમાણે અવાજ માપવાને સાત સ્વર છે તે પ્રમાણે લય માપવાને માટે શું સાધન છે ?

૪—લય માપવા માટે માત્રા છે.

૧—એક માત્રાનો વખત કેટલો હોય છે ?

૨—એક સેકન્ડ જેટલો અથવા નાડીના એક ધબકારા જેટલો.

૩—માત્રાના પ્રકાર કેટલા છે ?

૪—સાત

૧—તેમનાં નામ આપી સમજાવો ?

૨—ચતસ્ર, ગુરુ, લઘુ, દ્રુત, આણુદ્રુત, આણુઆણુદ્રુત અને આણુઆણુ આણુદ્રુત.

૩—આ દરેક પ્રકારની કેટલી માત્રા સમજાવી ?

૪—ચતસ્રની ૪, ગુરુની ૨, લઘુની ૧, દ્રુતની ૩ આણુ દ્રુતની ૩ આણુઆણુ દ્રુતની ૬ આણુઆણુ આણુદ્રુતની ૬.

૫—પ્લુતની માત્રા કેટલી ગણાય ?

૬—પ્લુતની ત્રણ માત્રા ગણાય છે.

જેમ બાર સ્વર મળી એક સમૂહ કહેવાય છે તેમ જે ચાર કોરા મળીને એક તાલ થાય છે. દ્રુતની અંદર જેમ ઇંચ હોય તેમ તાલની અંદરના ટકોરાના મધ્ય ભાગમાં રહેલા બારીક ખતને માત્રા એવું નામ અપાય છે. તાલ પાકો કરવા માટે માત્રા સ્વર વાદન વગાડતાં એટ્ટોનોમ યંત્રનો ઉપયોગ કરવો.

મનુષ્યના શરીરમાં સ્વરસ્થાન તથા પશુપક્ષિના નાદ સાથે
શ્રેષ્ઠ સ્વરોની ઐક્યતા.

સ્વર	સ્વર-સ્થાન	પશુ, પક્ષીના નાદ
ષડ્જ	નાભિ (પેટ)	મધુર (ભોર)
રિષભ	હૃદય	ગાય કિંવા ચાતક
ગંધાર	વક્ષસ્થળ (છાતી)	અજ્ઞ (ઝકરો) અથવા પાડો.
મધ્યમ	કંઠ (ગળું)	કૌચ : પક્ષી
પંચમ	મુખ (મોં)	ક્રોધલ
ધૈવત	તાળુ (તાળવું)	અશ્વ, ઘોડો અગર દેડકો,
નિષાદ	નાસિકા (નાક)	હાથી

ગાનારને અગત્યની સુચના.

- ૧ ગાયનના શબ્દો હંમેશાં શુદ્ધ બોલવા.
- ૨ ચિત્ત શાન્ત રાખીને આનંદથી ગાવું.
- ૩ ધારતી તથા શરમ રાખ્યા વિના અભયપણે ગાવું.
- ૪ નાકમાંથી અવાજ કાઢી ગાવું નહિ, તેમજ કપાળ, મોં, ગળાની નસો ઝુલાવી ગાવું નહિ. એટલે કે બહુ ઉંચેથી ગાવું નહિ. કે જેથી ચહેરો ખરાબ દેખાય તથા અવાજ ખેંચાય જેથી થાક લાગે, દમ ચઢે અને હાંફી જવાય.
- ૫ રસવિનાનુ, કઠોર કે ખરાડા પાડીને ગાવું નહિ.
- ૬ મધુર, સુશીલ અને સાદા અવાજે ગાવું.
- ૭ ગાયનના શબ્દોને પ્રસંગોપાત હાવભાવથી ગાવા,
- ૮ ગાવામાં આવતા રાગનું અંગ સ્પષ્ટ દેખાડતા રહેવાની ખાસ કાળજી રાખવી.
- ૯ તાલ અને લય સંભાળીને ગાવું.
- ૧૦ માતાં બેસુરા થવું નહિ.

- ૧૧ જે રાગનું ગાન કરતા હોય તે વખતે તે રાગના દેવનું અગર તો ઇશ ચિંતન કરવું તથા ગાયન, તે રાગના તથા કાવ્યના ભાવ પ્રમાણે ગાવું જેથી તે રાગનો ભાવ પ્રકટ થાય તથા પરમાત્મા અગર દેવ પ્રસન્ન થાય તથા સંગીત વિદ્યા ક્ષણી-ભૂત થાય તથા ગાનારને તથા સાંભળનારને આનંદ થાય. નિઝનંદનો અનુભવ થાય.

ગાન સમય

પ્રહર	સવાર દિવસ	સાંજ રાત
પ્રથમ	૬થી ૯ સુધી	૬થી ૯સુધી
દ્વિતિય	૯થી ૧૨ સુધી	૯થી ૧૨સુધી
તૃતિય	૧૨થી ૩ સુધી	૧૨થી ૩સુધી
ચતુર્થક	૩થી ૬ સુધી	૩થી ૬સુધી

પ્રહરના ટાઇમનો આધાર સૂર્યાદય પર રહે છે.

કટલીક ઋતુઓમાં સાત વાગતાં પ્રહરથી શરૂઆત થાય છે. એમ ગુણી લોકનું માનવું છે જેથી પ્રહર ૭ વાગ્યાથી પણ ગણવામાં આવે છે.

સ્વર લીપી (નોટેશન પદ્ધતિ)

પ્રો. ભારતખંડ સાહેબની પદ્ધતિ પ્રમાણેની છે.

સુચના-નીચે આપેલા સ્વર અક્ષરકાર દરેકે તાલ લઈને ગાવા તથા વગાડવા.

સ્વર (અક્ષરકાર) પાઠ ૧ લઘુ માત્રા-૧ ત્રિતાલ (માત્રા ૧૬)

સા	રિ	ગ	મ	પ	ધ	નિ	સા	સા	નિ	ધ	પ	મ	ગ	રિ	સા
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧				૫				+				૧૩			
૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪	૪	૩	૨	૧	૪	૩	૨	૧
૨	૩	૧	૨	૩	૧	૨	૩	૩	૨	૧	૩	૨	૧	૩	૨

સ્વર (અક્ષરકાર) પાઠ ૨ લઘુ ગુરુ મિશ્રમાત્રા ૧-૨ કરવા (માત્રા ૪)

સા	રિ	ગ	મ	પ	ધ	નિ	સા	સા	નિ	ધ	પ	મ	ગ	રિ	સા
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧	+	૧	+	૧	+	૧	+	૧	+	૧	+	૧	+	૧	+
૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪	૪	૩	૨	૧	૪	૩	૨	૧
૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪	૧	૩	૨	૧	૩	૨	૧	૩	૨
પ	ધ	નિ	સા	સા	નિ	ધ	પ	નિ	ધ	પ	મ	ગ	રિ	સા	
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧	+	૧	+	૧	+	૧	+	૧	+	૧	+	૧	+	૧	+
૧	૨	૩	૪	૪	૩	૨	૧	૩	૨	૧	૩	૨	૧	૩	૨
૨	૩	૪	૧	૩	૨	૧	૩	૨	૧	૩	૨	૧	૩	૨	૧
ધ	પ	મ	ગ	મ	ગ	રિ	સા	મ	ગ	રિ	સા	પ	ધ	નિ	સા
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧	+	૧	+	૧	+	૧	+	૧	+	૧	+	૧	+	૧	+
૪	૩	૨	૧	૪	૩	૨	૧	૪	૩	૨	૧	૪	૩	૨	૧
૪	૩	૨	૧	૪	૩	૨	૧	૪	૩	૨	૧	૪	૩	૨	૧

(૧૫)

સ્વર (અલંકાર) પાઠ નં. ૩ લઘુ માત્રા--૧ધુમાળી લાવણી માત્રા ૮

સા રિ	ગ મ	રિ ગ	મ પ	ગ મ	પ ધ	મ પ	ધ નિ
આ.	.	.	.	.	.	.	.
૧	૩	+	૭	૧	૩	+	૭
૧ ૨	૩ ૪	૨ ૧	૨ ૩	૧ ૨	૩ ૪	૨ ૧	૨ ૩
૨ ૩	૧ ૩	૨ ૧	૨ ૩	૧ ૨	૩ ૪	૨ ૩	૧ ૪
પ ધ	નિ સા	સા નિ	ધ પ	નિ ધ	પ મ	ધ પ	મ ગ
આ.	.	.	.	.	.	.	.
૧	૩	+	૭	૧	૩	+	૭
૧ ૨	૩ ૪	૪ ૩	૨ ૧	૩ ૨	૧ ૨	૪ ૩	૨ ૧
૨ ૧	૨ ૩	૩ ૨	૧ ૨	૪ ૧	૩ ૨	૪ ૩	૨ ૧
પ મ	ગ રિ	મ ગ	રિ સા				
આ.	.	.	.				
૧	૩	+	૭				
૩ ૨	૧ ૨	૪ ૩	૨ ૧				
૩ ૨	૧ ૨	૩ ૧	૨ ૩				

સ્વર (અલંકાર) પાઠ નં. ૪ લઘુ પાત્રા--૨ દાદરા (માત્રા-૬)

સા	સા સા	રિ રિ રિ	ગ ગ ગ	મ મ મ	પ પ પ
આ	.	.	.	.	.
૧	.	+	૧	+	૧
૧ ૧	૧ ૧	૨ ૨ ૨	૩ ૩ ૩	૪ ૪ ૪	૧ ૧ ૧
૨	૨ ૨	૩ ૩ ૩	૧ ૧ ૧	૨ ૨ ૨	૩ ૩ ૩
ધ	ધ ધ	નિ નિ નિ	સા સા સા	સા સા સા	નિ નિ નિ
આ	.	.	.	.	.
+	.	૧	+	૧	+
૨	૨ ૨	૩ ૩ ૩	૪ ૪ ૪	૪ ૪ ૪	૩ ૩ ૩
૧	૧ ૧	૨ ૨	૩ ૩ ૩	૩ ૩ ૩	૨ ૨ ૨
ધ	ધ ધ	પ પ પ	મ મ મ	ગ ગ ગ	રિ રિ રિ
આ	.	.	.	.	.

(૧૬)

૨	૨	૨	૧	૧	૧	૪	૪	૪	૩	૩	૩	૨	૨	૨
૧	૧	૧	૩	૩	૩	૨	૨	૨	૧	૧	૧	૩	૩	૩
સા	સા	સા												
આ	.	.												
+														
૧	૧	૧												
૨	૨	૨												

સ્વર (અલંકાર) પાઠ નં. ૫, લઘુમાત્રા-૧ એકતાલ (ચોતાલ)

સા	ગ	રિ	મ	ગ	પ	મ	ધ	પ	નિ	ધ	સા
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧		+		પ		+		૯		૧૧	
૧	૩	૨	૪	૧	૩	૨	૪	૧	૩	૨	૪
૨	૪	૨	૩	૧	૩	૨	૪	૧	૩	૨	૪
સા	ધ	નિ	પ	ધ	મ	પ	ગ	મ	રિ	ગ	સા
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧		+		પ		+		૯		૧૧	
૪	૨	૩	૧	૪	૨	૩	૧	૪	૨	૩	૧
૩	૧	૪	૨	૪	૨	૩	૧	૩	૨	૧	૨

સ્વર (અલંકાર) પાઠ નં. ૬ લઘુ માત્રા ૧ ઝપતાલ (માત્રા ૧૦)

સા	રિ	સા	રિ	ગ	રિ	ગ	રિ	ગ	મ	ગ	મ	ગ	મ	પ
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧		૩			+		૯			૧		૩		
૧	૨	૧	૨	૩	૨	૩	૨	૩	૪	૧	૨	૧	૨	૩
૨	૩	૨	૩	૧	૨	૧	૨	૧	૩	૧	૨	૧	૨	૩
મ	પ	મ	પ	ધ	પ	ધ	પ	ધ	નિ	ધ	નિ	ધ	નિ	સા
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
+		૯			૧		૩			+		૯		
૨	૩	૨	૩	૪	૧	૨	૧	૨	૩	૨	૩	૨	૩	૪
૨	૩	૨	૩	૪	૨	૧	૨	૧	૨	૧	૨	૧	૨	૩

Extracts from Prof. T. R. TRIPATHI'S (*Indian Musician*) CERTIFICATES.

Prof. Shankerrao Vyas, Music Director, Prakash Pictures :— He acquired a deeper knowledge of the art and Science of Music. He is in my opinion one of the most brilliant students of Vishnn Digamber's School of Music and I feel sure that with the experience that he has been having through his tutions, he will soon make a name in Gujarat.

Tantu Vadanacharya Laxmanrao Chowhan, Vile-Parle Bombay :— During his tution, he appeared to grasp every tune and tone of the Art of Music and evinced high standard of perfectfon in the Art and I dare say he will turn out to be a good Musician.

T. J. Godiwalla, Secretary, Students Art Society, International Varieties Entertainment, Royal Opera House, Bombay. We were quite pleased with the highly scientific treatment of the difficult Ragas he had selected and this scientific treatment combined with the apt modulations of tone and sweetness of Voice manifested in him the talents of a good artist.

લેડી રિદ્યાગૌરી રમણુભાઈ નીલકંઠ બી. એ.

શ્રી ત્રિપુરાશંકર રામશંકર ત્રિપાઠીનો સંગીતનો અભ્યાસ ઉચ્ચ ક્ષતિનો છે. તેઓએ ઘણા વર્ષ એ ત્રિવચમાં કામ કરેલું છે. મુંબાઈ

માં પણ તેમણે સંગીતાચાર્ય તરીકે સારી નામના મેળવેલી છે. તેમના સંગીત જ્ઞાનનો મને સારો અનુભવ છે. અમદાવાદ મ્યુનીસીપાલિટીમાં સંગીત શિક્ષક તરીકે કામ કર્યા પછી તેમણે વિદ્યાર્થીઓની જરૂર પીછાની તેમને અનુકૂળ આવે એવી પાઠ્યવલિ રચવાની યોજના કરી છે. તે પ્રશંસા પાત્ર છે. ગુજરાતીઓમાં હિન્દ પ્રકારની સંગીતની કાબેલીયાત ધરાવનાર બાપ ત્રિપાઠીની ઉત્તરોત્તર ચઢતી થાય એ હમ્મુ છું.

ઓનરેબલ જી. વી. માવલંકર

બી. એ. એલ. એલ. બી., એમ. એલ. એ.
સ્પીકર—બોમ્બે લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલી.

Mr. Tripurashanker Ramshanker Tripathi had good career as a student of Gujrat Sangit Vidyalaya. He is one of the best students of the Pandit Vishnu Digambar School of Music and had arranged the recitatin of prayers and other songs beautifully at the time of the function of the Brahmachari Wadi School Building at the hands of Sir Servapalli Radhakrishna on 2nd October 1940.

Vamanrao P. Patel, B. A. L. L. B. (Bom.)
L. C. P. (London), M. R. S. T. (London),
Solieitor, Principal, Education Society High School, Umreth.

Time out of number he has entertained me with his Bhajanas (Religious songs) which he sings with fervour and devotion uncommon

amongst musicians. He has had the rare fortune of being the recipient of prizes and medals at several Ahmedabad Schools and Gatherings.

P. S. Kapadia B. A. B. T. Lady Superintendent, Municipal Girl's High School Ahmedabad.

He is an adept in music and at the time of the opening ceremony of our school at the hands of puja Muhatma Gandhiji he had trained girls in classical music and the audience was spell bound.

B. V. Dalal M. A. T. D. (London) Head Master R. C. High School Ahmedabad—

Mr. Tripathi has made a special study of music and knows how to impart it.

V. Giminez, Principal, St. Xavier's High School, Ahmedabad—

He is held as a first class Professor of Indian Music and deserves to be recommended to any one wishing to sing according to Art.

V. S. Trivedi B. A. S. T. C. D. (Hons.) Principal, Tutorial High School, Ahmedabad.

I am sure he will, by his great musical talents & training & teaching power, make a mark in the world of music.

J. H. Divan M. A. S. T. C. Principal,
The Proprietary High School, Ahmedabad.

He was found to be conscientious and careful in his work and the success of the musical programme on the two occasions (the opening ceremony of the School Building performed by the Hon. Mr Kher, as well as the anniversary celebration of the school) was mostly due to his efforts.

R. M. Trivedi, B. A. (Hons) Principal,
The New Education High School, Ahmedabad.

He recites a prayer accompanied by instrumental music and creates a sort of sacred atmosphere suitable for a religious sermon. He possesses a sweet and sonorous voice, a skillful technique of Various tunes, and a clear scientific method of imparting musical knowledge. He prepared a short musical programme in association with the girl students of school and fulfilled it very satisfactorily when Sir S. Radhakrishna recently performed the opening ceremony of the School-Building.

I am sure this talented young musician will accomplish many more things in future for the elevation of the profession which he loves so zealously.

(૨૧)

Prof. J. C. Swaminarayan, M. A. Prof. S. L. D. Art College, Ahmedabad.

He is an excellent musician.

Also he has shown great ability in many gatherings in which he has been given scope by the organisers. He is sure to be a very good Music teacher.

N. M. Patel, The Secretary of the Dramatic performance Committee of Shree Pranal Kirparam Desai (Retired Administrative officer, Ahmedabad Municipality) Sanman Samiti:—

The success of our performance was wholly due to Prof. T. R. Tripathi, the Music Director of the performance whose ability as a director as well as his good nature and proficiency as a teacher were really praise worthy.

નર્મદાખેડેન મણીશંકર, હે. મિ. ખાડીઆ મ્યુ. કોથા. નં. ૭ તેઓ કામ કરવામાં ઘણાજ ઉત્સાહી છે, તેમજ દરેક વખત સમયને અનુસરીને જુદીજુદી પ્રાર્થનાઓ તથા ગરબા બનાવી ધીરજ અને, શાન્તિથી બાળકોનાં મન પસંદ કરી શીખવે છે. તેમની શાન્તિભરી શીખવવાની પદ્ધતિથી બાળકોને પણ ઘણાજ રસ પડે છે અને તેમનું કામ ઘણુંજ સંતોષકારક નિવડે છે. તેમના કામ ઉપરથી તેમનું સંગીતનું જ્ઞાન તથા અનુભવ ઘણા ઉચ્ચ પ્રકારના હોય તેમ મહેને ખાત્રી થાય છે.

(૨૨)

૨૧. હીરાબહેન મણપતરામ, હે. મિ. ખાડીઆ મ્યુ. ક૦ સા. નં. ૧,

તેઓનો સ્વભાવ શાન્ત, ઠરેલ અને વર્તન ધણુંજ સારું છે, તેઓ સંગીત શાસ્ત્રમાં ઘણા હોંશીયાર જણાય છે. અને માયાળુ-પણાથી ઉત્સાહપૂર્વક કામ લેવાની શક્તિ તેમનામાં ઘણીજ સારી છે. અને જે જગોએ તેઓ કામ કરતા હશે ત્યાં પણ બધે જ સારી રીતે કરતા હશે એવું મહાત્મ માનવું છે. તેઓ નિયમિત તથા સ્ફુર્તિવાળા છે અને સંસ્કારી હોવાથી છોકરાં પર તેમનાં સંસ્કાર પડે છે.

ગુજરાતીપંચ, તા. ૨૮મી માર્ચ સને ૧૯૨૬ માં આવેલો રીપોર્ટ.

અમદાવાદમાં રાષ્ટ્રીય સંગીત મંડળના ત્રીજા વર્ષનો

ઉત્સવ તા. ૧૯, ૨૦, અને ૨૧, ના રોજ આ ઉત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો હતો. બીજે દિવસે તેમાં પાંચ થી ૮ સુધી બાળકો માટે હરિદાસના જલસો હતો. તેમાં શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈ તથા શેઠ ચીનુભાઈના બાળકોથી માંડી મરીચમાં મરીચ બાળકોએ ભાગ લીધો હતો. કડી કડવા પાટીદાર બોડીંગ, નવી ગુજરાતીશાળા, પ્રોપ્રાયટરી હાઇસ્કૂલ, સત્યાગ્રહ આશ્રમ, વ્યાસ ભાઈઓની સંગીત શાળા, ભદ્ર, ખાડીઆ તથા છેક ભાવનગરથી આ હરિદાસમાં ભાગ લેવા બાળકો આવ્યા હતા. પંડિત વિશ્વનાથજી દિગંબરના શિષ્યો ગુજરાતમાં સંગીતનો પ્રચાર ચારે તરફ કેવો કરી રહ્યા છે તે પણ આ જલસા ઉપરથી જોવામાં આવ્યું. પ્રથમ વર્ષમાં ચાર બાળકો આવ્યાં ત્રિપાઠી, રૂપી બહેન, લીના બહેન અને શકુંતલા. એ ચારે ગુજરાતી હતા. ત્રિપાઠીને રૂપાનો ચાંદ મળ્યો. એનો કંઠ મીઠો અને ગાવાની દબ્બ શુદ્ધ

શાસ્ત્રીય હતી. રૂપી એન સત્યાગ્રહ આશ્રમનાં હતાં. લીના બહેન શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈનાં પુત્રી છે. બહેન શકુંતલા ગિરિજાલાલ શેઠના ભાણેજ હતાં. ૫ બાળકો બીજા વર્ગમાં ૪ બાળકો ત્રીજા વર્ગમાં. આ વિદ્યાર્થીનો જલસો ખરેજ આનંદ-દાયક હતો, અને સંગીત વિદ્યામાં રેચનું બલિષ્ઠ કેવું થશે તેની ઝાંખી કરાવતો હતો. જે વિદ્યાર્થીઓને ઇનામ આપવામાં આવેલાં હતાં તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:— ૧. ત્રિપુરાશંકર ત્રિપાઠી, ચાંદીનો ચાંદ. ૨. ગંગાધર વિશ્વનાથ સંત. " ૩. કુમારી લીના એન અંબાલાલ ૪. શકુંતલા ગિરિજાપ્રસાદ. ૫. કુસુમ ગાંધી (નં. ૩, ૪, ૫. તંબુરા બોક્સની પેટી.) ૬. ચતુરભાઈ પટેલ, કડી બોર્ડિંગ (ખાદી.) ૭. કુ. મથુતાઈ ખરે. ૮. કુ. રૂપીબહેન ગાંધી ૯. શંકર દત્તાત્રય કાલેજકર. ૧૦. પિયુષ દીવાન. ૧૧. કાન્તીલાલ ગાંધી. ૧૨. માધુ એમ. ડી. ૧૩. કુમારી લક્ષ્મીતા બહેન. ઇનામો પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીના હસ્તે વહેંચવામાં આવેલાં.

આ પુસ્તકમાં વપરાયેલા તાલ, તેની માત્રા ગણવાની સમજૂતી તથા ઠેકાના (નરધાનાં) બોલ.

માત્રા-૧૬ (૧) ત્રિતાલ

તાલ ૧, ૫, ૧૩ ખાલી ૯

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬
ધા	ધિં	ધિં	ધ	ધા	ધિં	ધિં	ધા	ધા	તિં	તિં	તા	તા	ધિં	ધિં	ધા
૧				૫				+				૧૩			

માત્રા—૧૦ (૨) ઝપતાલ માત્રા ૧, ૩, ૮ ખાલી ૬

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦
ધી	ના	ધી	ધી	ના	તી	ના	ધી	ધી	ના
૧		૩			+		૮		

(૨૪)

માત્રા-૬ (૩) ઠાઠરા તાળી-૧ ખાલી ૪

૧	૨	૩	૪	૫	૬
ધા	ધી	ના	ધા	તી	ના
૧			+		

માત્રા-૧૨ (૪) એક તાલ. તાળી ૧,૫,૯, ૧૧ ખાલી ૩,૭

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨
ધી	ધી	ધા	ગિ	તુ	ક	તુ	ના	ક	તા	ધી	તુ
૧		+		૫		+		૬		૧૧	

માત્રા-૧૨ (૫) ચૌતાલ તાળી ૧,૫,૯, ૧૧ ખાલી ૩,૭

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨
ધા	ધા	ધિ	તા	કિટ	ધા	ધિ	તા	કિટ	તક	ગઢી	ગન
૧		+		૫		+		૬		૧૧	

માત્રા-૮ (૬) ધુમાળી [લાવણી] તાળી ૧,૩,૭ ખાલી ૫

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
ધી	ધી	ધા	તિ	તા	ધિ	ધિ	ધા
૧		૩		+		૭	

માત્રા-૪ (૭) કેરવા તાળી ૧ ખાલી ૩

૧	૨	૩	૪
ધા	ગિ	ન	તિ
૧			+

માત્રા-૭ (૮) રૂપક તાળી ૧, ૪, ૬.

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
તી	તી	ના	ધી	ના	ધી	ના
૧			૪		૬	

માત્રા-૧૪ (૯) દીપચંદી તાળી ૧, ૪, ૧૧ ખાલી ૮

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪
ધા	ધી	-	ધા	ધા	તી	-	તા	તી	-	ધા	ધા	ધી	-
૧			૪				+			૧૧			

प्रो. शंकरराव ग. व्यास.

प्रो. नागायणगाव व्यास.

શાસ્ત્રીય માહિતિ

રાગ-ભૈરવી

ડિં ડિં ડિં કૃત ડિંબ ડિમ્બ ડમરુઃ પાળૌં યથા યસ્ય વૈ ।
ફું ફું ફું કૃત સર્પ જાલ હૃદયે ઘં ઘં ચ ઘંટા રવમ્ ॥
બં બં બં કૃત વહ્નિ ખાલ નયનં કારુણ્ય પૂર્ણં પરમ્ ।
વં વં વં કૃત વંબ વમ્બ વહનં ધ્યાયે શિવં શંકરમ્ ॥

ૐ સહનાઘહતુ ॥ સહ નૌ મુનક્તુ ॥ સહ ચીર્યં કરન્વા
ચહૈ તેજસ્વીનાવધોતમસ્તુ મા વિદ્વિષા ચહૈ ॥

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

સંગીતના બે પ્રકાર છે. એક માર્ગ સંગીત અને બીજું દેશી સંગીત. વેદ કાળમાં પ્રાચીન ઋષિ મુનિયો જે સંગીત કરતા તે માર્ગ અથવા ગાંધર્વ સંગીત કહેવાય છે. અને માર્ગ સંગીતમાંથી કાળક્રમે પરાવર્તન પામેલું દેશ દેશની રીત પ્રમાણે રાગ રાગિણિઓ વાળું અને મનને આનંદ આપનાર જે સંગીત હાલમાં પ્રચલિત છે તે દેશી અથવા આર્ય સંગીત કહેવાય છે. હાલનું સંગીત અસહના અંથો છોડી કેટલેક અંશે દૂર ગયું છે. તેથી તેના નિયમો પ્રાચીન અંથોના નિયમોથી કોષ કોષ ઠેકાણે જુદા પડે છે.

હાલ સમસ્ત હિંદુસ્તાનમાં જે સંગીત ચાલે છે, તેના બે ભેદ છે. એક દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનું જેને કર્ણાટકી પદ્ધતિ કહે છે અને બીજું ઉત્તર હિંદુસ્તાનનું સંગીત એટલે જેને આપણે હાલનું ચાલુ વ્યવહાર સંગીત કહીએ છીએ.

સંગીતના બે ભાગ છે

(૧) શાસ્ત્રીય સંગીત રાગ, તાલ અને ભાવ તેના નિયમ પ્રમાણે સારી મધુર રીતે જે ગાયનો ગાવામાં આવે છે તે શાસ્ત્રીય સંગીત કહેવાય છે,

(આ પ્રથમ ભાગમાં શાસ્ત્રીય સંગીતનું જ્ઞાન ટુંકમાં આપેલું છે. જેથી તે શરૂઆતના વિદ્યાર્થીઓને મદદ રૂપ થઈ પડે તેમજ સરળ અને રસ મય થાય. તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ખીજા ભાગમાં આવશે, કારણ કે પ્રથમ શાસ્ત્રના ઉંડાણમાં પડી એ તો વિદ્યાર્થી કંટાળી જવાનો સંભવ રહે છે.)

(૨) લોક સંગીત

હાલરડાં, જાજન, રાસ, ગરબા વગેરે ગીતોનો આમાં સમાવેશ થાય છે. આ બધામાં કાવ્ય રસ પ્રધાન હોય છે. આવા ગીતોમાં શાસ્ત્રના અગર રાગના નિયમ બારીકાઈથી પાળવામાં આવતા નથી.

નાદ

સંગીતનો સંબંધ અવાજની સાથે હોય છે અને આ અવાજ ના બે પ્રકાર છે તેમાંથી આપણે સંગીતોપયોગિ અવાજને નાદ એ સંજ્ઞા આપીએ છીએ. સંગીત શાસ્ત્રમાં એવા નાદ બારીસ માનવામાં આવેલા છે. આ નાદોને જૂના શાસ્ત્રકાર “ શ્રુતિ: ” કહે છે. અચ્યુતે હતિ શ્રુતિ: જે સાંભળી શકાય છે, તેને શ્રુતિ કહે છે. શ્રુતિ બારીસ છે.

સ્વર પ્રકાર

આ બારીસ નાદમાંથી સાત નાદ મુખ્ય છે, તેને સ્વર કહેવામાં આવે છે. દરેક નાદ એક પંચી એક નક્કી કરેલા પ્રમાણમાં બીયો હોય છે. શાસ્ત્રગ્રંથોમાં તેમનાં નામ પડ્મ, રિષભ, મંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈરત, નિષાદ છે. પરંતુ પ્રચારમાં આપણે ગાતી વખતે સા, રિ, ગ, મ, પ, ધ, નિ, આ પ્રમાણે નામથી ઓળખીએ છીએ અને ગાઈએ છીએ.

વિદ્યાર્થીઓને સરળ પડે તથા રસમય થાય તેમજ પરીક્ષામાં ઘણું ઉપયોગી થઇ પડે તેથી પ્રશ્નોત્તરના રૂપમાં શાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે.

સવાલ—સંગીત એટલે શું ?

જ—સં એટલે સારી રીતે, ગીત એટલે ગાવું. ગીતં ચ વાદ્યં ચ નૃત્યં ચ ત્રયં સંગીત મુચ્યતે સંગીત એટલે સારી રીતે ગાવું એવો અર્થ સમાએલો છે. સંગીતમાં ગીત (ગાયન, ગાનવિદ્યા) વાદ્ય (વાદનકળા) તથા નૃત્ય એ ત્રણે કળાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં ગાનકળા પ્રધાન છે, અને તેમાંજ વાદ્ય અને નૃત્યકળાનો સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે. ગાનવિદ્યા સ્વયં પ્રકાશિત છે, તેને નૃત્ય અગર વાદનની સહાયની મરજ નથી. ગીતં વાદ્યાનુગં પ્રોક્તં વાદ્યં ગીતાનુવર્તિ ચ । છતાં પણ ગાન, વાદ્ય તથા નૃત્ય સાથે કરવામાં આવે તો ઘણું સુંદર લાગે છે, તેનો સંપૂર્ણભાવ પ્રગટ થાય છે અને તેનેજ અહીં સંગીત કહે છે. માટે એ ત્રણેજ સંગીત કહેવાય એવો અમારો નમ્ર મત છે.

સ—સંગીત શીખતી વખતે પહેલું શું શીખવું જોઇએ ?

જ—સ્વર શીખવા જોઇએ.

સ—સ્વર એટલે શું ?

જ—સ્વર એટલે સંગીતનાદ. સજીવ પ્રાણીઓના મધુર અવાજને સ્વર કહેવામાં આવે છે. વળી જડ પદાર્થોમાંથી ઉત્પન્ન થતી જેટલી ધ્વનિયો મધુર હોઇ મન પર આનંદની, શાંતિની કે ક્રોમગતાની લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે તેને પણ સ્વર કહે છે.

સ—સ્વર કેટલા છે. અને તેમના નામ શું શું છે ?

જ—સ્વર સાત છે. પદ્મ, રિષભ, ગંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત, નિષાદ.

(૪)

સ—ગાતી વખતે આ સ્વરોનો ઉચ્ચાર શી રીતે કરવો ?

જ—સા, રિ, ગ, મ, પ, ધ, નિ.

સ—સાત સ્વરના સમૂહનું નામ શું છે ?

જ—સપ્તક.

સ—સપ્તક કેટલા છે ?

જ—સપ્તક ઘણા છે, પરંતુ પ્રચારમાં ફક્ત ત્રણજ આવે છે.

સ—ત્રણ સપ્તકનાં કયાં કયાં નામ છે ?

જ—મંદ્ર, મધ્ય અને તાર.

સ—આ ત્રણ સપ્તકનો અવાજ કયા કયા સ્થાનેથી નીકળે છે ?

જ—મંદ્ર સપ્તકનો અવાજ હૃદયમાંથી, મધ્ય સપ્તકનો અવાજ કંઠ સ્થાનમાંથી અને તાર સપ્તકનો અવાજ તાલુ સ્થાનમાંથી નીકળે છે. મંદ્ર સપ્તકનો અવાજ નીચો તથા જડો, મધ્યનો ચપ્પમ અને તાર સપ્તકના સ્વરોનો અવાજ ઉંચો તથા ઝીણો હોય છે. સાત સ્વરો અનુક્રમે એક એકથી ઉંચા નાદ છે, જેનું પ્રમાણ અપૂર્ણાકમાં નાદ શાસ્ત્રના નિયમના આધારે નીચે પ્રમાણે છે:—

સ્વરો	સા	રિ	ગ	મ	પ	ધ	નિ	સા
પ્રમાણ	૧	$1\frac{1}{2}$	$1\frac{2}{3}$	$1\frac{3}{4}$	$1\frac{4}{5}$	$1\frac{5}{6}$	$1\frac{6}{7}$	૨

સ—સ્વરને ઉંચે ચઢાવનાના તથા નીચે ઉતરવાના ક્રમને શું કહે છે ?

જ—સા, રિ, ગ, મ, પ, ધ, નિ, સા આ ક્રમને આરોહ કહે છે અને સા, નિ, ધ, પ, મ, ગ, રિ, સા આ ક્રમને અવરોહ કહે છે.

સ—સ્વરોના કેટલા પ્રકાર છે ?

જ—બે પ્રકાર છે. એક અવિકૃત એટલે વિકાર ન પામે તેવા સ્વર અર્થાત પોતાના શુદ્ધ રૂપથી નહીં ફરે તેવા સ્થાયી સ્વર અર્થાત કોમળ તીવ્ર થનારા સ્વર અને બીજા વિકૃત એટલે કે

(૫)

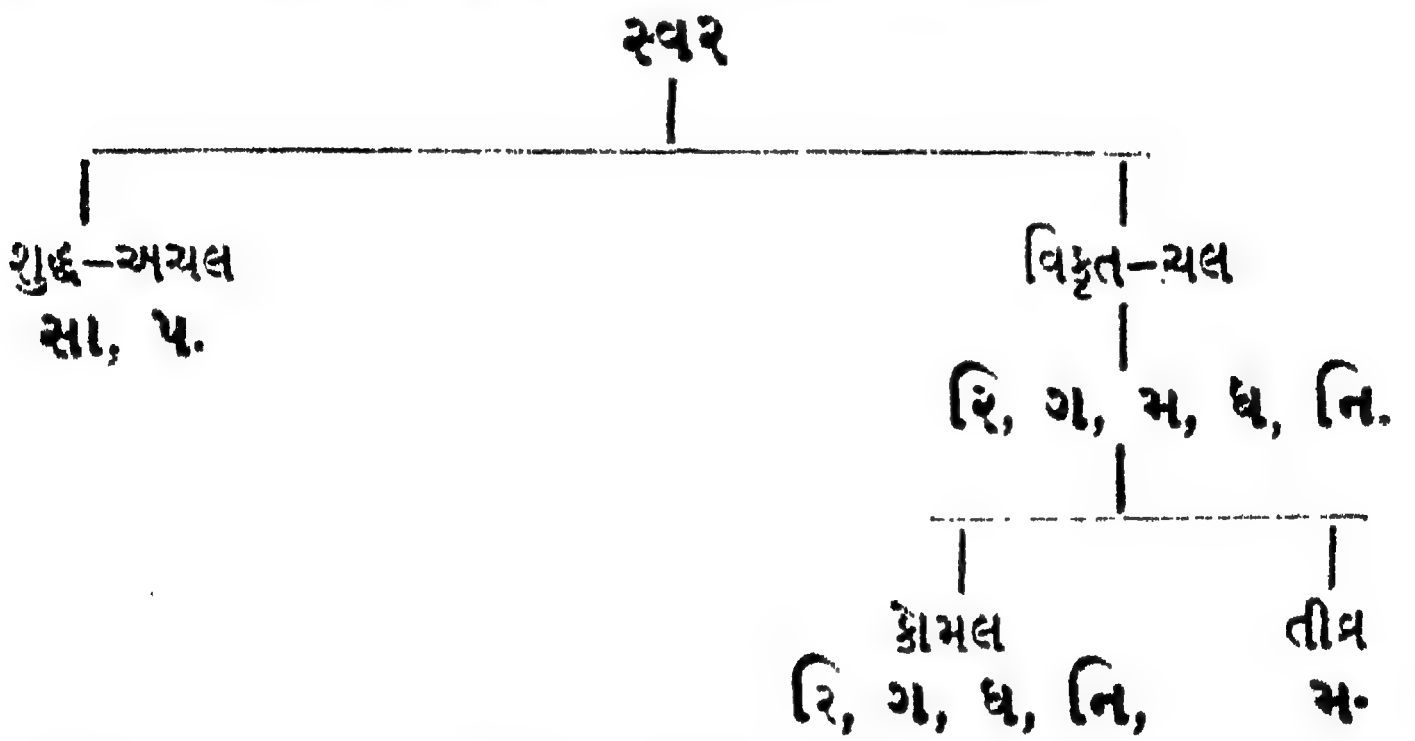
પોતાના શુદ્ધ રૂપથી ચલિત થાય તેવા સ્વર અર્થાત ક્રોમળ તીવ્ર થનારા સ્વર.

સ—શુદ્ધ સ્વરોમાં કયા કયા સ્વરો અવિકૃત છે ?

જ—૦ સા અને પ એ બે સ્વરો.

સ—૦ શુદ્ધ સ્વરોમાં કયા કયા સ્વરો વિકૃત છે ?

સ—૦ રિ, ગ, મ, ધ, નિ. એ પાંચ સ્વરો.

સ—એક સપ્તકમાં કેટલા સ્વર હોય છે ?

જ—એક સપ્તકમાં કુલ બાર સ્વર. સા, રિ, ગ, મ, પ. ધ, નિ. સાત શુદ્ધ સ્વર તથા રો, ગો, મે, ધો, નો. પાંચ વિકૃત સ્વર એકંદરે મળી કુલ એક સપ્તકમાં બાર સ્વર હોય છે.

મ—સ્વરના ભેદ કયા છે ?

જ—શુદ્ધ, ક્રોમળ, અને તીવ્ર.

સ—શુદ્ધ સ્વર એટલે શું ?

જ—કુદરતી નિયમ પ્રમાણે જે સ્વર નીકળે છે તેને શુદ્ધ સ્વર કહે છે.

સ—તીવ્ર અને ક્રોમળ સ્વર એટલે શું ?

જ—શુદ્ધ સ્વરથી (અરધો) ઉતરતો હોય તેને ક્રોમળ તથા શુદ્ધ સ્વરથી (અરધો) સ્વર ચઢતો હોય તેને તીવ્રસ્વર કહે છે. શુદ્ધ

સ્વરથી ક્રોમળ સ્વરનો અવાજ નીચો તથા શુદ્ધ સ્વરથી તીવ્ર સ્વરનો અવાજ ઉંચો હોય છે. (રો, ગ, ઘ, નો; ક્રોમળ)

સ—એક સપ્તકમાં તીવ્ર સ્વર તરીકે વપરાતો સ્વર કયો છે ?

જ—દકત તીવ્ર મ છે. (મી)

સ—વક સ્વર એટલે શું ?

જ—આરોહ અથવા અવરોહ કરતી વખતે એક સ્વર સુધી જવું, તરતજ પાછલા સ્વર પર આવવું, તેમાં જે સ્વરથી તુરત પાછળના સ્વર પર અવાય તે સ્વરવક થયો અથવા તેને વક સ્વર છે, એવું કહેવામાં આવે છે, જેમકે પ, ધ, (નિ) ધ, સા. આ સ્વર સયુદાયમાં નિસ્વર વક થયો છે એમ સમજવું.

રાગ પ્રકાર

સ—રાગ એટલે શું ?

જ—સાત સ્વરમાંથી આપણા કાનને મધુર લાગે એવા સ્વરોની સુંદર ગોઠવણને રાગ કહે છે. પવનથી નાદ, નાદથી સ્વર અને સ્વરથી રાગ નિત્પન્ન થાય છે. રાગ જન મનરંજન કરે છે.

સ—મુખ્ય રાગ કેટલા છે ? અને ક યા ક યા છે ?

જ—અસલ ગ્રંથ પ્રમાણે મુખ્ય રાગ છ છે. ભૈરવ, માલકંસ, હિંડોળ, શ્રી, મેઘ અને દીપક. (કદ રાગીણી અને તેનું બહોળું અનેક રાગનું કુટુંબ છે.)

સ—વાદી સ્વર કોને કહે છે ?

જ—દરેક રાગમાં એક સ્વર મુખ્ય હોય છે અને તે સ્વરનો વિશેષ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને અનેકવેળા નજરે પડતો રહે છે. એ સ્વર રાગનો વાદી સ્વર કહેવાય છે. વાદી સ્વર પરથી ક્રોમળ રાગ પારખવામાં આવે છે. વાદી સ્વર અતિ મહત્વનો હોવાથી રાગના બંધારણમાં એનો દરજ્જો એક રાગના જેવો ગણાય છે.

સ—સંવાદી સ્વર કોને કહે છે ?

જ—જે સ્વર રાગમાં આવતા વાદી સ્વરથી થોડો મહત્વનો હોય છે પણ રાગમાં વપરાએલા બીજા સ્વરો કરતાં વધુ મહત્વનો હોય છે અને તે રાગનું રૂપ પૂર્ણ કરવામાં મંત્રિની પેઠે સહાનુભૂતિ આપે છે, તે સ્વરને સંવાદી સ્વર કહેવામાં આવે છે. રાગમાં જે સ્વર વાદી હોય તેનો ચોથો અથવા પાંચમો સ્વર સંવાદી ગણાય. દા. ત. સા. વાદી સ્વર હોય તો મ અથવા પ સ્વર સંવાદી ગણાય. શાસ્ત્રકારે તે સંવાદી સ્વરને મંત્રિની ઉપમા આપી છે.

સ—અનુવાદી સ્વર એટલે શું ?

જ—અમુક રાગમાં વાદી અને સંવાદી સિવાય બીજા જે સ્વરો લેવામાં આવતા હોય તેમને અનુવાદી સ્વરો કહે છે. શાસ્ત્રકારે તેને સેવકની ઉપમા આપી છે.

સ—વિવાદી સ્વર એટલે શું ?

જ—રાગમાં જે સ્વરો રાગને લાગિકતા હોય વળ્ય થયા હોય તે સ્વરોને વિવાદી સ્વર કહેવામાં આવે છે શાસ્ત્રકારે તે વિવાદી સ્વરને શત્રુની ઉપમા આપી છે.

સ—વળ્ય સ્વર એટલે શું ?

જ—કોઈપણ રાગમાં અમુક સ્વર લેવામાં આવતો ન હોય અથવા ખાદ થતો હોય તેને વળ્યસ્વર કહે છે.

સ—આંગિર સ્વર એટલે શું ? કોને કહેવો ?

જ—આગળ જણાવેલા વાદી, સંવાદી અને અનુવાદી સિવાય કોઈ પણ રાગ થઈ શકે નહિ. માટે એ સ્વરો રાગના આંગિર સ્વરો કહેવાય છે.

સ—મ્રદ અને ન્યાસ સ્વર એટલે શું ?

જ—રાગ આલાપની શરૂઆત કરતાં પહેલાં પ્રથમ જે સ્વરથી રાગ

આરંભ થાય છે, તે આરંભક સ્વરને ગ્રહ અને જે સ્વરથી રાગ આલાપની સમાપ્તિ કરવામાં આવે છે તે અંતના સ્વરને ન્યાસ સ્વર કહે છે.

સ—ગીત કોને કહે છે ?

જ—કોઇપણ કાવ્ય અગર કવિતાના શબ્દો જુદા જુદા સ્વરનાદમાં અને તાલમાં ગોઠવીને એવી રીતે ગાવાં કે જેથી માંભગનાર ના મનને આનંદ થાય તેને ગીત અગર ગાયન અથવા પદ કહે છે.

સ—ગાયનના કેટલા ભાગ છે ?

જ—ચાર ભાગ યથાથી. અંતરો, સંચારી અને આભોગ.

સ—સ્થાયી એટલે શું ?

જ—ગાયન અથવા રાગના પહેલા ભાગને સ્થાઇ (અસ્તાઇ) કહે છે.

આ ભાગમાં ખાસ કરી મંદ્ર તથા મધ્ય સંપતકના સ્વરોનો વિશેષ ઉપયોગ કરેલો હોય છે. ઘણાખરા ગાયનોમાં સ્થાયી તથા અંતરો એમ બેજ ભાગ હોય છે, જ્યારે ધ્રુવપદ વગેરેમાં ચારે ભાગ હોય છે.

સ—અંતરો એટલે શું ?

જ—ગાયન અથવા રાગના બીજા ભાગને અંતરો કહે છે. આ ભાગમાં તાર સપ્તકના સ્વરો પણ સામેલ થાય છે.

સ—સંચારી એટલે શું ?

જ—ગાયન અથવા રાગના ત્રીજા ભાગને સંચારી કહે છે. તેમાં સ્થાયી તથા અંતરો બન્નેનો સમાવેશ કરેલો હોય છે.

સ—આભોગ એટલે શું ?

જ—ગાયન અથવા રાગના ચોથા ભાગને આભોગ કહેવાય છે. આ ભાગમાં સ્થાયી, અંતરો અને સંચારી એ ત્રણ ભાગના સ્વરોનું મિશ્રણ હોય છે.

સ—સરગમ અગર સ્વર માલિકા કોને કહે છે ?

જ—ગાયનના અક્ષરોને બદલે બ્યારે તેમને કોઈ પણ રાગમાં તે રાગના નિયમ પ્રમાણે લાગતા સ્વરોથી તાલમાં ગાવામાં આવે છે. ત્યારે તેને અમુક રાગની સરગમ, ગત અગર સ્વરમાલિકા કહેવામાં આવે છે.

સ—લક્ષણગીત કોને કહે છે ?

જ—રાગમાં વપરાતા સ્વર, રાગ, રાગજાતિ, રાગનો ગાન સમય રાગના વાદી, સંવાદી, અનુવાદી, વિવાદી, વર્જ્ય સ્વર વિગેરેની માહિતી જે ગીતમાં આપેલી હોય અને તે ગીત મુદ્દામ એજ રાગમાં ગાવાનું હોય તો તેને લક્ષણ ગીત એટલે કે ગમતું લક્ષણ બતાવનાર ગીત કહેવાય છે.

સ—અલંકાર એટલે શું ?

જ—સ્વરોને જુદી જુદી રીતે ગોઠવીને તેનાં જુદાં જુદાં રૂપ કરવાં તેને સ્વર અલંકાર કહે છે. અલંકાર એટલે સ્વરોની અમુક જાતની ગુંથણી.

સ—તાન, પલટા તથા આલાપ કોને કહે છે ?

જ—અલંકારોનું ક્રમ પૂર્વક આરોહ કરવું તેને તાન કહે છે અને અવરોહ કરવું તેને પલટા કહે છે.

હિપર જણાવેલા તાન પલટા ને વિલંબિત લયમાં ગતીમાં માલુમ, તેને આલાપ કહે છે.

સ—થાટ એટલે શું ?

જ—સાત સ્વરોને એક સરખા ક્રમથી આરોહ અવરોહ થઈ શકે એવી રીતે સ્વરોની રચના (સ્વરમાળા) કરવી તેને થાટ કહે છે.

સ—રાગનું સ્વરૂપ એટલે શું ?

જ—રાગના નિયમો મુજબ રાગના સ્વરોને તાલમાં ગોઠવવાથી જે રૂપ થાય છે તેને રાગનું સ્વરૂપ કહે છે.

સ—રાગનું મુખ્ય અંગ અગર પકડ કોને કહે છે ?

જ—રાગની તમામ સ્વર રચનામાંથી, અમુક ચોક્કસ સ્વરોના દુકડા પરથી રાગ કહે છે તે તુરત ઓળખાઇ જાય છે. તે સ્વરોના દુકડાને રાગનું મુખ્ય અંગ અથવા પકડ કહે છે.

રાગની જાતી ભેદ

સ—ઓડવ, ષાડવ, સંપૂર્ણ એટલે શું ?

જ—જે રાગમાં (આરોહ અવરોહમાં) પાંચ સ્વર હોય તેને ઓડવ કહે છે. જે રાગમાં છ સ્વર હોય તેને ષાડવ તથા જે રાગમાં સાત સ્વર હોય તેને સંપૂર્ણ રાગજાતિ કહેવાય છે. રાગના આરોહ ને અવરોહમાં આવતા સ્વરોની સંખ્યા પરથી રાગની જાતિ મુકરર કરવામાં આવે છે.

તાલ પ્રકાર

સ—સ્વર અથવા ગીત માપવાને માટે શું સાધન છે ?

જ—તાલ.

સ—તાલ એટલે શું ?

જ—વખત અથવા સમય ગણવા માટે હાથથી જે તાળી વગાડાય છે તેનું નામ તાલ છે.

સ—સમની તાલ કોને કહે છે ? અગર સમ કોને કહે છે ?

જ—ગાયનમાં જે તાલ ઉપર સૌથી વધુ વજન અપાય છે તેમજ જ્યાંથી એક, બે, ત્રણ એમ માત્રા શરૂ થાય તેને સમની તાલ કહે છે. સાંભળનાર સમ આવે ત્યારે હં એવો અવાજ કરે છે. તમલાવાળા, વાદનવાળા તથા ગાનાર તમામનું ધ્યાન સમ ઉપર જાય છે. ગાનાર તાન પહ્લા કરી સમ પર આવે છે ત્યારે સમ દર્શાવે છે.

સ—તાલની જે ગતિ હોય છે તેનું શું નામ છે ?

જ—લય.

સ—લય કેટલા પ્રકારની છે. અને તે કયું કયું ?

જ—વિલંબિત એટલે બહુ ધીમી ચાલનારી લય, મધ્ય એટલે વિલંબિત કરતાં બમણી અને દ્રુત એટલે મધ્યલયથી બમણી ચાલનારી તથા વિલંબિતથી ચાર ગણી લય.

● સ—જે પ્રમાણે અવાજ માપવાને સાત સ્વર છે તે પ્રમાણે લય માપવાને માટે છું સાધન છે ?

જ—લય માપવા માટે માત્રા છે.

સ—એક માત્રાનો વખત કેટલો હોય છે ?

જ—એક સેકન્ડ જેટલો અથવા નાડીના એક ધબકારા જેટલો.

સ—માત્રાના પ્રકાર કેટલા છે ?

જ—સાત

સ—તેમનાં નામ આપી સમજવો ?

જ—ચતુસ્વ, ગુરુ, લઘુ, દ્રુત, અણુદ્રુત, અણુઅણુદ્રુત અને અણુઅણુઅણુદ્રુત.

સ—આ દરેક પ્રકારની કેટલી માત્રા સમજવી ?

જ—ચતુસ્વની ૪, ગુરુની ૨, લઘુની ૧, દ્રુતની ૧/૨, અણુદ્રુતની ૧/૪, અણુઅણુદ્રુતની ૧/૮, અણુઅણુઅણુદ્રુતની ૧/૧૬.

● સ—પ્લુતની માત્રા કેટલી ગણાય ?

જ—પ્લુતની ત્રણ માત્રા ગણાય છે.

જેમ બાર સ્વર મળી એક સમૂહ કહેવાય છે તેમ બે ચાર ટકોરા મળીને એક તાલ થાય છે. દ્રુતની અંદર જેમ ઇંચ હોય છે તેમ તાલની અંદરના ટકોરાના મધ્ય ભાગમાં રહેલા બારીક વખતને માત્રા એવું નામ અપાય છે. તાલ પાકા કરવા માટે માત્રા અગર વાદન વગાડતાં મેટ્રોનોમ યંત્રનો ઉપયોગ કરવો.

(૧૨)

મનુષ્યના શરીરમાં સ્વરસ્થાન તથા પશુપક્ષિના નાદ સાથે
અમ સ્વરોની ઐક્યતા.

સ્વર	સ્વર-સ્થાન	પશુ, પક્ષીના નાદ
વડ્ડ	નાભિ (પેટ)	મયુર (મેર)
રિષભ	હૃદય	ગાય કિંવા ચાતક
ગંધાર	વક્ષસ્થળ (છાતી)	અજ (બકરો) અથવા પાડો.
મધ્યમ	કંઠ (ગળું)	કોંચ : પક્ષી
પંચમ	મુખ (મોં)	કાયલ
ધૈવત	તાળુ (તાળવું)	અશ્વ, ઘોડો અગર દેડકો,
નિષાદ	નાસિકા (નાક)	હાથી

ગાનારને અગત્યની સુચના.

- ૧ ગાયનના શબ્દો હંમેશાં શુદ્ધ બોલવા.
- ૨ ચિત્ત શાન્ત રાખીને આનંદથી ગાવું.
- ૩ ધારતી તથા શરમ રાખ્યા વિના અભયપણે ગાવું.
- ૪ નાકમાંથી અવાજ કાઢી ગાવું નહિ તેમજ કપાળ, મોં, ગળાની નસો પુલાવી ગાવું નહિ. એટલે કે બહુ ઉંચેથી ગાવું નહિ. કે જેથી ચહેરો ખરાબ દેખાય તથા અવાજ ખેંચાય જેથી શ્રાક લાગે, હમ ચઢે અને હાંફી જવાય.
- ૫ રસવિનાનું, કઠોર કે ખરાડા પાડીને ગાવું નહિ.
- ૬ મધુર, સુશીલ અને સાદા અવાજે ગાવું.
- ૭ ગાયનના શબ્દોને પ્રસંગોપાત હાવભાવથી ગાવા,
- ૮ ગાવામાં આવતા રાગનું અંગ સ્પષ્ટ દેખાડતા રહેવાની ખાસ કાળજી રાખવી.
- ૯ તાલ અને લય સંભાળીને ગાવું.
- ૧૦ ગાતાં બેસુરા થવું નહિ.

(૧૩)

૧૧ જે રાગનું ગાન કરતા હોય તે વખતે તે રાગના દેવનું અગર તો ઇશ ચિંતન કરવું તથા ગાયન, તે રાગના તથા કાવ્યના ભાવ પ્રમાણે ગાવું જેથી તે રાગનો ભાવ પ્રકટ થાય તથા પરમાત્મા અગર દેવ પ્રસન્ન થાય તથા સંગીત વિદ્યા કૃણી-ભૂત થાય તથા ગાનારને તથા સાંભળનારને આનંદ થાય. નિઙ્ગનંદનો અનુભવ થાય.

ગાન સમય

પ્રહર	સવાર દિવસ	સાંજ રાત
પ્રથમ	૬થી ૯ સુધી	૬થી ૯સુધી
દ્વિતીય	૯થી ૧૨ સુધી	૯થી ૧૨સુધી
તૃતીય	૧૨થી ૩ સુધી	૧૨થી ૩સુધી
ચતુર્થક	૩થી ૬ સુધી	૩થી ૬સુધી

પ્રહરના ટાઇમનો આધાર સૂર્યોદય પર રહે છે.

કુટલીક ઋતુઓમાં સાત વાગતાં પ્રહરથી શરૂઆત થાય છે. એમ ગુણી લોકનું માનવું છે જેથી પ્રહર ૭ વાગ્યાથી પણ ગણવામાં આવે છે.

સ્વર લીપી (નોટેશન પદ્ધતિ)

પ્રો. ભારતખંડે સાહેબની પદ્ધતિ પ્રમાણેની છે.

**સુચના-નીચે આપેલા સ્વર અલંકાર દરેકે તાલ
લઈને ગાવા તથા વગાડવા.**

સ્વર (અલંકાર) પાઠ ૧ લઘુ માત્રા-૧ ત્રિતાલ (માત્રા ૧૬)

સા	રિ	ગ	મ	પ	ધ	નિ	સા	સા	નિ	ધ	પ	મ	ગ	રિ	સા
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧				૫				+				૧૩			
૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪	૪	૩	૨	૧	૪	૩	૨	૧
૨	૩	૧	૨	૩	૧	૨	૩	૩	૨	૧	૩	૨	૧	૩	૨

સ્વર (અલંકાર) પાઠ ૨ લઘુ ગુરુ મિશ્રમાત્રા ૧-૨ કેરવા (માત્રા ૪)

સા	રિ	ગ	નિ	ગ	મ	પ	મ	પ	ધ
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧	+	૧	+	૧	+	૧	+	૧	+
૧	૨	૩	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪
૨	૩	૪	૨	૧	૨	૧	૨	૩	૪
પ	ધ	નિ	ધ	નિ	સા	સા	નિ	ધ	પ
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧	+	૧	+	૧	+	૧	+	૧	+
૧	૨	૩	૨	૩	૪	૪	૩	૨	૧
૨	૧	૨	૧	૨	૩	૩	૨	૧	૩
ધ	પ	મ	પ	મ	ગ	મ	ગ	રિ	સા
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧	+	૧	+	૧	+	૧	+	૧	+
૪	૩	૨	૩	૨	૧	૪	૩	૨	૧
૪	૩	૨	૩	૨	૧	૨	૧	૪	૩

(૧૫)

સ્વર (અલંકાર) પાઠ નં. ૩ લઘુ માત્રા--૧ધુમાળી લાવણી માત્રા ૮

સારિ	ગ મ	રિ ગ	મ પ	ગ મ	પ ધ	મ પ	ધ નિ
આ.	.	.	.	.	.	.	.
૧	૩	+	૭	૧	૩	+	૭
૧ ૨	૩ ૪	૨ ૧	૨ ૩	૧ ૨	૩ ૪	૨ ૧	૨ ૩
૨ ૩	૧ ૩	૨ ૧	૨ ૩	૧ ૨	૩ ૪	૨ ૩	૧ ૪
પ ધ	નિસા	સાનિ	ધ પ	નિ ધ	પ મ	ધ પ	મ ગ
આ.	.	.	.	.	.	.	.
૧	૩	+	૭	૧	૩	+	૭
૧ ૨	૩ ૪	૪ ૩	૨ ૧	૩ ૨	૧ ૨	૪ ૩	૨ ૧
૨ ૧	૨ ૩	૩ ૨	૧ ૨	૪ ૧	૩ ૨	૪ ૩	૨ ૧
પ મ	ગ રિ	મ ગ	રિસા				
આ.	.	.	.				
૧	૩	+	૭				
૩ ૨	૧ ૨	૪ ૩	૨ ૧				
૩ ૨	૧ ૨	૩ ૧	૨ ૩				

સ્વર (અલંકાર) પાઠ નં. ૪ લઘુ માત્રા--૨ દાહરા (માત્રા-૬)

સા	સા સા	રિ રિ રિ	ગ ગ ગ	મ મ મ	પ પ પ
આ.	.	.	.	.	.
૧	.	+	૧	+	૧
૧	૧ ૧	૨ ૨ ૨	૩ ૩ ૩	૪ ૪ ૪	૧ ૧ ૧
૨	૨ ૨	૩ ૩ ૩	૧ ૧ ૧	૨ ૨ ૨	૩ ૩ ૩
ધ	ધ ધ	નિનિનિ	સા સા સા	સા સા સા	નિનિનિ
આ.	.	.	.	.	.
+	.	૧	+	૧	+
૨	૨ ૨	૩ ૩ ૩	૪ ૪ ૪	૪ ૪ ૪	૩ ૩ ૩
૧	૧ ૧	૨ ૨ ૨	૩ ૩ ૩	૩ ૩ ૩	૨ ૨ ૨
ધ	ધ ધ	પ પ પ	મ મ મ	ગ ગ ગ	રિ રિ રિ
આ.	.	.	.	.	.
૧	.	+	૧	+	૧

૨	૨	૨	૧	૧	૧	૪	૪	૪	૩	૩	૩	૨	૨	૨
૧	૧	૧	૩	૩	૩	૨	૨	૨	૧	૧	૧	૩	૩	૩
સા	સા	સા												
આ	.	.												
+														
૧	૧	૧												
૨	૨	૨												

સ્વર (અલંકાર) પાઠ નં. ૫, લઘુમાત્રા-૧ એકતાલ (ચોતાલ)

સા	ગ	રિ	મ	ગ	પ	મ	ધ	પ	નિ	ધ	સા
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧	.	+	.	પ	.	+	.	દિ	.	૧૨	.
૧	૩	૨	૪	૧	૩	૨	૪	૧	૩	૨	૪
૨	૪	૨	૩	૧	૩	૨	૪	૧	૩	૨	૪
સા	ધ	નિ	પ	ધ	મ	પ	ગ	મ	રિ	ગ	સા
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧	.	+	.	પ	.	+	.	દિ	.	૧૨	.
૪	૨	૩	૧	૪	૨	૩	૧	૪	૨	૩	૧
૩	૧	૪	૨	૪	૨	૩	૧	૩	૨	૧	૨

સ્વર (અલંકાર) પાઠ નં. ૬ લઘુ માત્રા ૧ અપતાલ (માત્રા ૧૦)

સા	રિ	સા	રિ	ગ	રિ	ગ	રિ	ગ	મ	ગ	મ	ગ	મ	પ
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧	.	૩	.	.	+	.	દિ	.	.	૧	.	૩	.	.
૧	૨	૧	૨	૩	૨	૩	૨	૩	૪	૧	૨	૧	૨	૩
૨	૩	૨	૩	૧	૨	૧	૨	૧	૩	૧	૨	૧	૨	૩
મ	પ	મ	પ	ધ	પ	ધ	પ	ધ	નિ	ધ	નિ	ધ	નિ	સા
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
+	.	દિ	.	.	૧	.	૩	.	.	+	.	દિ	.	.
૨	૩	૨	૩	૪	૧	૨	૧	૨	૩	૨	૩	૨	૩	૪
૨	૩	૨	૩	૪	૨	૧	૨	૧	૨	૧	૨	૧	૨	૩

(૧૭)

સા	નિ	સા	નિ	ધ	નિ	ધ	નિ	ધ	પ	ધ	પ	ધ	પ	ધ	પ	ધ
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧		૩			+		૮			૧		૩				
૪	૩	૪	૩	૨	૩	૨	૩	૨	૧	૪	૩	૪	૩	૪	૩	૨
૩	૨	૩	૨	૧	૨	૧	૨	૧	૩	૪	૩	૪	૩	૪	૩	૨
પ	મ	પ	મ	ગ	મ	ગ	મ	ગ	રિ	ગ	રિ	ગ	રિ	ગ	રિ	સા
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
+		૮			૧		૩			+		૮				
૩	૨	૩	૨	૧	૪	૩	૪	૩	૨	૩	૨	૩	૨	૪	૩	૨
૩	૨	૩	૨	૧	૨	૧	૨	૧	૨	૪	૩	૪	૩	૪	૩	૨

અવર (અક્ષર) પાઠ નં. ૭ લઘુ માત્રા ૧ હીપચંદી (માત્રા ૧૪)

સા	રિ	ગ	સા	રિ	ગ	મ	રિ	ગ	મ	રિ	ગ	મ	પ
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧			૪				+			૧૧			
૧	૨	૩	૧	૨	૩	૪	૨	૩	૪	૨	૧	૨	૩
૨	૩	૧	૨	૩	૧	૨	૨	૧	૩	૨	૧	૨	૩
ગ	મ	પ	ગ	મ	પ	ધ	મ	પ	ધ	મ	પ	ધ	નિ
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧			૪				+			૧૧			
૧	૨	૩	૧	૨	૩	૪	૨	૩	૪	૨	૧	૨	૩
૧	૨	૩	૧	૨	૩	૪	૨	૩	૪	૨	૩	૧	૨
પ	ધ	નિ	પ	ધ	નિ	સા	સા	નિ	ધ	સા	નિ	ધ	ધ
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧			૪				+			૧૧			
૧	૨	૩	૧	૨	૩	૪	૪	૩	૨	૪	૩	૨	૧
૨	૩	૪	૨	૧	૨	૩	૩	૨	૧	૩	૨	૧	૨
નિ	ધ	પ	નિ	ધ	પ	મ	ધ	પ	મ	ધ	પ	મ	મ
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧			૪				+			૧૧			
૩	૨	૧	૩	૨	૧	૨	૪	૩	૨	૪	૩	૨	૧
૪	૩	૨	૪	૩	૨	૨	૪	૩	૨	૪	૩	૨	૧

(१८)

प म ग	प म ग रि	म ग रि	म ग रि सा
सा . .	. . . .	. . . .	. . . .
१	४	+	११
३ २ १	३ २ १ २	४ ३ २	४ ३ २ १
३ २ १	३ २ १ २	३ १ २	३ १ ३ २

अष्टम्य (भात्रा ४) स्वर निष्पन्न प्रकार नं. १ त्रिताल (भात्रा १६)

सा	रि	ग	म
सा . . .	. . . .	. . . .	. . . .
१	४	+	१३
१ . . .	२ . . .	३ . . .	४ . . .
२ . . .	३ . . .	१ . . .	२ . . .
५	५	नि	सा
आ . . .	. . . .	. . . .	. . . .
१	५	+	१३
१ . . .	२ . . .	३ . . .	४ . . .
२ . . .	१ . . .	२ . . .	३ . . .
सा	नि	५	५
आ . . .	. . . .	. . . .	. . . .
१	५	+	१३
४ . . .	३ . . .	२ . . .	१ . . .
३ . . .	२ . . .	१ . . .	३ . . .
म	ग	रि	सा
आ . . .	. . . .	. . . .	. . . .
१	५	+	१३
४ . . .	३ . . .	२ . . .	१ . . .
२ . . .	१ . . .	३ . . .	२ . . .

(૧૬)

પ્રથમ (માત્રા-૩) સ્વર નિબંધ પ્રકાર નં ૨ ત્રિતાલ

સા	—	—	રિ	—	—	મ	—	—	મ	—	—	પ	—	—	ધ
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧	.	.	.	૫	.	.	.	.	+	.	.	૧૩	.	.	.
૧	.	.	૨	.	.	૩	.	.	૪	.	.	૧	.	.	૨
૨	.	.	૩	.	.	૧	.	.	૨	.	.	૩	.	.	૧
—	—	—	નિ	—	—	સા	—	—	સા	—	—	નિ	—	—	ધ
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧	.	.	.	૫	.	.	.	.	+	.	.	૧૩	.	.	.
.	.	.	૩	.	.	૪	.	.	૪	.	.	૩	.	.	૨
.	.	.	૨	.	.	૩	.	.	૩	.	.	૨	.	.	૧
—	—	—	પ	—	—	મ	—	—	મ	—	—	રિ	—	—	સા
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧	.	.	.	૫	.	.	.	.	+	.	.	૧૩	.	.	.
.	૧	.	.	૪	.	.	૩	.	.	૨	.	.	૧	.	.
.	૩	.	.	૨	.	.	૧	.	.	૩	.	.	૨	.	.

ગુરુ (માત્રા-૨) સ્વર નિબંધ પ્રકાર નં-૩ ત્રિતાલ

સા	—	રિ	—	મ	—	મ	—	પ	—	ધ	—	નિ	—	સા	—
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧	.	.	.	૫	.	.	.	+	.	.	.	૧૩	.	.	.
૧	.	૨	.	૩	.	૪	.	૧	.	૨	.	૩	.	૪	.
૨	.	૩	.	૧	.	૨	.	૩	.	૧	.	૨	.	૩	.
—	—	—	નિ	—	—	ધ	—	પ	—	મ	—	મ	—	રિ	—
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧	.	.	.	૫	.	.	.	+	.	.	.	૧૩	.	.	.
૪	.	૩	.	૨	.	૧	.	૪	.	૩	.	૨	.	૧	.
૩	.	૨	.	૧	.	૩	.	૨	.	૧	.	૩	.	૨	.

(૨૦)

સધુ (માત્રા—૧) સ્વર નિબંધ પ્રકાર નં. ૪ ત્રિતાલ

સા	રિ	ગ	મ	પ	ધ	નિ	સા	સા	નિ	ધ	પ	મ	ગ	રિ	સા
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧				૫				+				૧૩			
૧	૨	૩	૪	૧	૨	૩	૪	૪	૩	૨	૧	૪	૩	૨	૧
૨	૩	૧	૨	૩	૧	૨	૩	૩	૨	૧	૩	૨	૧	૩	૨

દ્રુત (૩ માત્રા) સ્વર નિબંધ પ્રકાર નં. ૫ ત્રિતાલ

સા	રિ	ગ	મ	પ	ધ	નિ	સા	સા	નિ	ધ	પ	મ	ગ	રિ	સા
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧								૫							
૧૨	૩૪	૧૨	૩૪					૪૩	૨૧	૪૩	૨૧				
૨૩	૧૨	૩૧	૨૩					૩૨	૧૩	૨૧	૩૨				

સા	રિ	ગ	મ	પ	ધ	નિ	સા	સા	નિ	ધ	પ	મ	ગ	રિ	સા
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
+								૧૩							
૧૨	૩૪	૧૨	૩૪					૪૩	૨૧	૪૩	૨૧				
૨૩	૧૨	૩૧	૨૩					૩૨	૧૩	૨૧	૩૨				

સધુ, દ્રુત મિશ્ર સ્વર નિબંધ પ્રકાર નં. ૬ ત્રિતાલ.

સા	રિ	ગ	મ	સા	રિ	ગ	મ	પ	ધ	નિ	સા
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧				૫							
૧	૨	૩	૪	૧૨	૩૪	૧૨	૩૪				
૨	૩	૧	૨	૨૩	૧૨	૩૧	૨૩				

(૨૧)

સા	નિ	ધ	પ	સા	નિ	ધ	પ	મ	ગ	રિ	સા
.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
+				૧૩							
૪	૩	૨	૧	૪૩		૨૧		૪૩		૨૧	
૩	૨	૧	૩	૩૨		૧૩		૨૧		૩૨	

ગુરુ લઘુ કૃત મિશ્ર સ્વર નિબંધ પ્રકાર નં. ૭ ત્રિતાલ

સા	રિ	ગ	મ	સા	રિ	ગ	મ	સા	રિ	ગ	મ	પ	ધ	નિ	સા
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧				૫				+				૧૩			
૧	.	૨	.	૩	.	૪	.	૧	૨	૩	૪	૧૨	૩૪	૧૨	૩૪
૨	.	૩	.	૧	.	૨	.	૨	૩	૧	૨	૨૩	૧૨	૩૧	૨૩
સા	નિ	ધ	પ	સા	નિ	ધ	પ	સા	નિ	ધ	પ	મ	ગ	રિ	સા
આ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
૧				૫				+				૧૩			
૪	.	૩	.	૨	.	૧	.	૪	૩	૨	૧	૪૩	૨૧	૪૩	૨૧
૩	.	૨	.	૧	.	૩	.	૩	૨	૧	૩	૩૨	૧૩	૩૨	૧૩

પ્રસ્તાર સ્વર અલંકાર

સા

સા રિ સા

સા રિ ગ રિ સા

સા રિ ગ મ ગ રિ સા

સા રિ ગ મ પ મ ગ રિ સા

સા રિ ગ મ પ ધ પ મ ગ રિ સા

સા રિ ગ મ પ ધ નિ ધ પ મ ગ રિ સા

સા રિ ગ મ પ ધ નિ સા નિ ધ પ મ ગ રિ સા

સા રિ ગ મ પ ધ નિ સા રિ સા નિ ધ પ મ ગ રિ સા

સા રિ ગ મ પ ધ નિ સા રિ ગ રિ સા નિ ધ પ મ ગ રિ સા

2715

એન્ડ રાગ મિશ્ર ગમગ તાદ-ધ્રુમાળી માત્રા ૮

સા ગ	સા ગ	સા ગ	મગ	રિસા	નિ રિ	નિ	રિ	નિ રિ	ગારિ સાનિ
૧ ૩ ૧ ૨ ૧ ૩	૩ ૧ ૩ ૨ ૧ ૩	૩ ૧ ૩ ૨ ૧ ૩	૭ ૪૩ ૩૧ ૫	૨૧ ૩૨ -	૧ ૩ ૧ ૩	૩ ૨ ૧ ૩	૧ ૩ ૩	૧ ૩ ૩	૧૨ ૨૧ -
સા ગ	સા ગ	સા ગ	ગારિ સા રિ	ગારિ સા રિ	મગ રિસા	મગ રિસા	મગ રિસા	મગ રિસા	મગ રિસા
૧ ૩ ૧ ૨ ૧ ૩	૩ ૧ ૩ ૨ ૧ ૩	૩ ૧ ૩ ૨ ૧ ૩	૭ ૪ ૩ ૫	૧૨ ૨૩ ૧૨ ૨૩	૧ ૩ ૧ ૩	૩ ૨ ૧ ૩	૩ ૨ ૧ ૩	૩ ૨ ૧ ૩	૩ ૨ ૧ ૩
સા ગ	સા ગ	સા ગ	મગ	રિસા	નિ રિ	નિ	રિ	નિ રિ	ગારિ સાનિ
૧ ૩ ૧ ૨ ૧ ૩	૩ ૧ ૩ ૨ ૧ ૩	૩ ૧ ૩ ૨ ૧ ૩	૭ ૪ ૩ ૫	૨૧ ૩૨ -	૧ ૩ ૧ ૩	૩ ૨ ૧ ૩	૧ ૩ ૩	૧ ૩ ૩	૧૨ ૨૧ -
સા ગ	સા ગ	સા ગ	ગારિ સા રિ	ગારિ સા રિ	મગ રિસા	મગ રિસા	મગ રિસા	મગ રિસા	મગ રિસા
૧ ૩ ૧ ૨ ૧ ૩	૩ ૧ ૩ ૨ ૧ ૩	૩ ૧ ૩ ૨ ૧ ૩	૭ ૪ ૩ ૫	૧૨ ૨૩ ૧૨ ૨૩	૧ ૩ ૧ ૩	૩ ૨ ૧ ૩	૩ ૨ ૧ ૩	૩ ૨ ૧ ૩	૩ ૨ ૧ ૩

પ	પ	મ	મ	પમ	ગરિ	ગ	ગ	મગ	રિસા	નિ	રિ	સા
૧	૩	૨	૨	૭	૧૨	૩	૩	૩	૨૧	+	૩	૭
૩	૩	૨	૨	૩	૧૨	૧	૧	૨૧	૨૧	૨	૩	૧
સા(નિધ)	સા(નિધ)	મ	મ	પ	ધપ	સા(નિધ)	સા(નિધ)	પ	મ	ગમ	પમ	ગરિ
૧	૪	૩	૩	૭	૨૩	૧	૩	૩	૩	+	૪૩	૭
૪	૩	૨	૨	૧	૪૩	૪	૨૧	૧	૨	૨૩	૩૨	૨૧
સા(નિધ)	સા(નિધ)	મ	મ	પ	—	મગરિસા	મગરિસા	ગરિસા(નિ)	ગરિસા(નિ)	સા	સા	સા
૧	૪	૩	૩	૭	૧	૧	૪	૩	૩	+	૧	૭
૪	૩	૨	૨	૧	૧	૪૩	૨૧	૩	૧૨	૧	૨	૧
સા(નિધ)	સા(નિધ)	મ	મ	પમ	ગરિ	મગરિસા	મગરિસા	ગરિસા(નિ)	ગરિસા(નિ)	સા	સા	સા
૧	૪	૩	૩	૭	૧૨	૧	૪	૩	૩	+	૧	૭
૪	૩	૨	૨	૧	૧૨	૪૩	૨૧	૩	૧૨	૨	૨	૨

સ્વર-જ્ઞાન

શુદ્ધ સ્વર

- ૧ સા, પ, સા.
- ૨ સાગ, સામ, સાપ, સાસા.
- ૩ સારિગ, સારિગમ, સારિગમપ, પધનિ, પધનિસા.
- ૪ સારિગ, સારિગપ, સારિગપધસા.
- ૫ સારિમપ, સારિમપનિસા.
- ૬ સાગમપ, સાગમપધનિસા.

વિકૃતસ્વર (કોમળ તીવ્રસ્વર)

- ૭ સારિગમે, પધનિસા.
- ૮ નિસાગમ, પનિસા.
- ૯ સારિગમ, પધનિસા.

સુચના :—

સ્વરજ્ઞાન સાથે ઉપરના સ્વરના ટુકડાઓ ગાવા તથા વગાડવા તથા સાંભળી પારખવા. શિક્ષકે પ્રથમ વાગ્ગ સાથે ગાવા તથા વિદ્યાર્થીઓને ગવરાવવા. આ રીતે વિદ્યાર્થીઓને સ્વર પારખતાં તથા ગાતાં શીખવવું.

तंतुवादनाचार्य लक्ष्मणराव चव्हाण.

અર અર્ધ પદ્મિ ગાથાદ્રુપાગ્નિ ગુમ્ફાદ્રુપાગ્નિ ગુમ્ફાદ્રુપાગ્નિ ગુમ્ફાદ્રુપાગ્નિ ગુમ્ફાદ્રુપાગ્નિ
 ગુમ્ફાદ્રુપાગ્નિ ગુમ્ફાદ્રુપાગ્નિ ગુમ્ફાદ્રુપાગ્નિ ગુમ્ફાદ્રુપાગ્નિ ગુમ્ફાદ્રુપાગ્નિ ગુમ્ફાદ્રુપાગ્નિ

સંગીત પાઠાવલિ

શાસ્ત્રીય સંગીત

રાગ-ભૂપાલી પાઠ નં.—૧.

ભૂપાલી રાગ કસ્યાણ ચાટમાથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ રાગના આરોહ તથા અવરોહ બંનેમાં મધ્યમ તથા નિષાદ સ્વરો વળ્ય છે. એટલે કે વપરાતા નથી. તેથી રાગ જાતિ ઓડવ છે. વાદી સ્વર ગંધાર અને સંવાદી સ્વર ધૈવત છે. ગાન (ગાવાનો) સમય રાત્રીનો પ્રથમ પ્રહર છે. આ એક સહેલો પણ મધુર રાગ છે. આ રાગમાં બધા શુદ્ધ સ્વર છે. રાગના પકડ સ્વર સમુદાય :—

ગ રિ સા ધ, સા રિ ગ, પ ગ, ધ પ ગ રિ સા.

આરોહ

ભૂપાલી

અવરોહ

સા | રિ | ગ | પ | ધ | સા   સા | ધ | પ | ગ | રિ | સા

તાલ બદ્ધ આરોહ અવરોહ

ત્રિતાલ નં. ૧

સા રિ ગ પ | ધ સા ધ પ
૧   ૫

ગ રિ ગ પ | ગ રિ સા સા
+   ૧૩

દ્વિગુણ

સારિ ગ પ   ધ સા ધ પ
૧

ગરિ ગ પ ગરિ સા સા
૫

સારિ ગ પ   ધ સા ધ પ
+

ગરિ ગ પ ગરિ સા સા
૧૩

(૨૬)

ઘોતાલ (એકતાલ) નં. ૨

સારિ | ગ પ | ધ સા | સા ધ | પ ગ | રિ સા
૧ + ૫ + ૬ ૧૧

દ્વિગુણ

સારિ ગપ | ધસા સાધ | પગ રિસા | સારિ ગપ
૧ + ૫ +

ધસા સાધ | પગ રિસા |
૬ ૧૧

ઝપતાલ નં. ૩

સારિ | સારિગ | રિગ | રિગપ | ગપ | ગપધ | પધ | પધસા
૧ ૩ + ૮ ૧ ૩ + ૮

સાધ | સાધપ | ધપ | ધપગ | પગ | પગરિ | ગરિ | ગરિસા
૧ ૩ + ૮ ૧ ૩ + ૮

દ્વિગુણ

સારિ સારિ | ગરિ ગરિ ગપ | ગપ ગપ | ધપ ધપ ધસા
૧ ૩ + ૮

સાધ સાધ | પધ પધ પગ | પગ પગ | રિગ રિગ રિસા
૧ ૩ + ૮

રાગ બૂપાલી, સરગમ નં. ૧ ત્રિતાલ

સા સા ધ પ | ગ રિ સા રિ | ગ-પ ગ | ધ પ ગ
+ ૧૩ ૧ ૫

(२७)

ग प ध सा +	रि सा ध प १३	सा प ध प १	ग रि सा — ५
---------------	-----------------	---------------	----------------

अंतरे।

ग ग प ध +	प सा सा सा १३	ध ध सा रि १	ग रि सा ध ५
--------------	------------------	----------------	----------------

ग ग रि सा +	रि रि सा ध १३	सा सा ध प १	ग रि सा — ५
----------------	------------------	----------------	----------------

(पंडित सातभंडेना पुस्तकमांथी)

त्रिपाठी कृतिः लक्ष्मणगीत नं. २ भूपाक्षी त्रिताल.

भूप राग सप्त गुनिजन गावत,

शुद्ध इयिर सुर, और म-नि वरजत. ॥१॥

ग-ध वा दी सं वा दी सो ड त,

प्रथम याम निश गेय सुसंमत. ॥१॥

ध ध सा रि भू . प रा १३	ग ग ग रि . ग स ण १	ग प ध प गु नि जन ५	ग रि सा सा गा . व त +
------------------------------	--------------------------	--------------------------	-----------------------------

ग प ध सा शु . ढ र १३	रि सा ध प यि र सुर १	ग रि ग प ओ र म नि ५	ग रि सा सा व र ज त +
----------------------------	----------------------------	---------------------------	----------------------------

अंतरे।

ग ग ग — ग ध वा . १३	प — सा ध दी . सं . १	सा — सा — वा . दी . ५	सा रि सा सा सो . ड त +
---------------------------	----------------------------	-----------------------------	------------------------------

सा सा ग रि प्र थ म या १३	सा सा प ध . म नि श १	सा ध प गे . व सु ५	ग रि सा सा सं . म त +
--------------------------------	----------------------------	--------------------------	-----------------------------

(૨૮)

ગીત નં. ૩ બૂપાલી-ત્રિતાલ

સંપ્રદાય:-પ્રો. ત્રિપાઠી. (કોકિલ) સ્વરકાર:-પ્રો. શં. ગ. વ્યાસ.

ભજ મન સુખકર સુંદર નટવર,
શ્રીરાધાવર બંસી અધર ધર. ॥ધ્રુ.॥
શીર્ષ મુકુટ કર ચક્ર ગદાધર,
મધુર મનોહર સુંદર શ્રીધર;
કોકિલ ગાવત ગાન હરિહર. ॥૧॥

સ્થાઈ

ધ સા ધ પ	ગ રિ સા રિ	ગ - ગ રિ	ગ પ ધ ધ
ભ જ મ ન	સુ ખ ક ર	સું - હ ર	ન ટ વ ર
+	૧૩	૧	૫
ગ-ગ રિ	ગ પ ધ સા	પધ સા ધ પ	ગ રિ સા સા
શ્રી . રા .	ધા . વ ર	બં . સી અ	ધ ર ધ ર
+	૧૩	૧	૫

અંતરે

ગ - ગ ગ	પ પ સા ધ	સા-સા સા	સા રિ સા સા
શી . ષ મુ	કુ ટ ક ર	ચ . ક ગ	દા . ધ ર
+	૧૩	૧	૫
ધ ધ ધ ધ	સા-રિ રિ	સારિ ગ રિ	સા ધ પ પ
મ ધુ ર મ	નો . હ ર	સું . હ ર	શ્રી . ધ ર
+	૧૩	૧	૫
ગ-ગરિ	ગ પ ધ સા	પધ સા ધ પ	ગ રિ સા સા
કો . કિલ	ગા . વ ત	ગા . ન હ	રિ . હ ર
+		૧	૫

(૨૬)

ગીત નં. ૪ ભૂપાલી-ત્રિતાલ (આશ્રમ-મળનાવલીમાંથી)

ગાઇએ ગણપતિ જગવંદન,
શંકર-સુઅન ભવાની નંદન. ॥૧૦॥

સિદ્ધિસદન ગજવદન વિનાયક,
કૃપાસિંધુ સુંદર સખ લાયક. ॥ ૧ ॥

મોહકપ્રિય મુદમંગલદાતા,
વિદ્યાવારિધિ બુદ્ધિ-વિધાતા. ॥ ૨ ॥

માંગત તુલસીદાસ કર જોરે,
બસહિ રામ સિય માનસ મોરે. ॥ ૩ ॥

સ્થાઈ

સા - વ પ ગા . ઇ ચે +	ગ રિ સા રિ ગ ણુ પ તિ ૧૩	ગ ગ પ - જ ગ વં . ૧	ગ ગ - - દ ન . . ૫
ગ - ગ રિ શં . ક ર +	ગ પ ધ સા સુ અ ન ભ ૧૩	વ સા સા - વા . ની . ૧	વ સા ધ પ નં . દ ન ૫

અંતરે

ગ - પ ધ સિ . દ્વિ સ +	સાસાસાસા દ ન ગ જ ૧૩	સા રિ ગ રિ વ દ ન વિ ૧	સા રિ સા સા ના . ય ક ૫
ધ સા-સા કૃ પા . સિં +	ધ ધ પ - ધુ સું . ૧૩	ધ સા ધ પ દ ર સ બ ૧	ગરિ સા સા લા . વ ક ૫

(૩૦)

રાગ દૂર્ગા પાઠ નં. ૨

દૂર્ગા રાગ ખિલાવત્ર ચાટમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ રાગમાં ગંધાર તથા નિષાદ સ્વરો વળ્ય છે. તેથી રાગ જલ્દિ ઓડવ છે. બધા સ્વર શુદ્ધ છે. વાદી સ્વર રિપભ તથા સંવાદી સ્વર ધૈવત છે. માન સમય રાત્રીનો ત્રીજો પ્રહર. આ એક મીઠો મધુર રાગ છે.

પકડ—મ પ ધ સા , ધ ધ મ પ ધ મ રે—સા

આરોહ

દૂર્ગા

અવરોહ

સા | રિ | મ | પ | ધ | સા | સા | ધ | મ | પ | ધ | મ | રિ | સા

તાલ બદ્ધ આરોહ અવરોહ ત્રિતાલ-નં. ૧

સા રિ મ પ | ધ સા સા ધ | મ પ ધ ધ | મ રિ રિ સા
૧   ૫   +   ૧૩

ઝપતાલ નં. — ૨

સા રિ ૧	મ પ ધ ૪	ધ મ +	પ ધ સા ૮
સા ધ ૧	મ પ ધ ૩	ધ મ +	રિ રિ સા ૮

એકતાલ (ચૈતાલ) નં ૩

સા રિ | મ પ | ધ સા | સા ધ | મ રિ | રિ સા
૧   +   ૫   +   ૬   ૧૧

ત્રિપાઠી કૃતિ દૂર્ગા. સરગ મ નં.—૧ ત્રિતાલ

સા રિ મ પ | ધ ધ મ પ | ધ ધ મ મ | રિ - સા -
૧   ૫   +   ૧૩

(૩૧)

સા રિ સા —	ધ ધ મ પ	ધ ધ મ મ	રિ — સા —
૧	૫	+	૧૩

અંતરે

મ મ પ ધ	સા ધ સા —	ધ સા રિ મ	રિ રિ સા —
૧	૫	+	૧૩

રિ રિ સા —	ધ ધ મ પ	ધ ધ મ મ	રિ — સા —
૧	૫	+	૧૩

ત્રિપાઠી કૃતિ ગીત નં. ૨ દૂર્ગા-ત્રિતાલ.

શુનિજન દૂર્ગા રાગ ગાવત,

મનહર અતિ પ્રિય રાગ સુનાવત.. ॥૬॥

મધ્યમ—નિષાદ સુર દોઉવરજીતં,

રિ-ધ વાદી સંવાદી સોહજ. ॥૧॥

રાત સમય મનરંજન પાવત,

તૃતીય યામ નિશ ગેય સુસંમત. ॥૨॥

સ્થાઈ

ધ ધ ધ સા	ધ — મ રિ	પ — — પ	પ મ પ ધ
શુ નિ જ ન	દૂ . ગા .	રા . . ગ	ગા . વ ત
+	૧૩	૧	૫

ધ ધ પં ધ	મ મ રિ સા	રિ — રિ સા	ધ સા ધ સા
મ ન હ ર	અ તિ પ્રિ ય	રા . ગ સુ	ના . વ ત
+	૧૩	૧	૫

અંતરે

મ — પ ધ	સા સા — સા	ધ સા રિ સા	ધ ધ મ મ
મ . ધ મ	નિ પા . દ	સુ ર દો ઉ	વ ર જી ત
+	૧૩	૧	૫

(૩૨)

પ ધ પ ધ	મ — રિ સા	રિ — રિ સા	ધ સા ધ સા
રિ ધ વા .	દી . સ .	વા . દિ .	સો . હ ત
+	૧૩	૧	૫

સ્વરકાર-પ્રા. ત્રિપાઠી ગીત નં. ૩—દૂર્ગા—ત્રિતાલ

મોહે લાગી લટક હરિ ચરનનકી ॥ધુ॥

ચરન બિના મુજે કષ્ટ નહીં લાવે,

જૂઠ માયા સખ સપનનકી. ॥૧॥

લવસાગર સખ સૂક ગયા હૈ,

ફિકર નહીં મુજ તરનનકી. ॥૨॥

મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર

ઉલટ લઈ મોરે નયનનકી. ॥૩॥

આ ગીત, મુંબાઈ પ્રાન્તીય સેકન્ડરી ટીચર્સ' કોન્ફરન્સના રંજન કાર્યક્રમમાં, પ્રા. ત્રિપાઠીએ તૈયાર કરેલા, ધી ટ્યુટોરીઅલ હાઇસ્કૂલના વિદ્યાર્થીએ ગાયેલું.

સ્થાપ.

ધ — મ મ	રિ રિ સા ધ	સા સા રિ પ	પ — મ પ
લા . ગી લ	ટ ક હ રિ	ચ ર ન નકી . મો હે	
+	૧૩	૧	૫
ધ — મ મ	રિ રિ સા ધ	સા સા રિ પ	પ — — —
લા . ગી લ	ટ ક હ રિ	ચ ર ન નકી . . .	
+	૧૩	૧	૫

અંતરે

મ મ પ ધ	સા — સા સા	સા ધ સા રિ	સા ધ ધ —
ચ ર ન બિ	ના . મુ જે	ક ક્ષુ ન હી	ભા . વે .
+	૧૩	૧	૫

(૩૩)

ધ — મ મ	રિ સા રિ પ	પ પ પ પ	વ — મ પ
જૂ . ઠ મા	યા . સ જ	સ પ ન ન	કી . મો હે
+	૧૩	૨	૫

બાકીના અંતરા ઉપરના અંતરા પ્રમાણે લેવા.

ગીત નં-૪ દૂર્ગા — ત્રિતાલ

સ્વરકાર પ્રે. નિપાઠી શબ્દકાર:-પ્રે. વસંતલાલ ઉપાધ્યાય. એમ.એ. બે.એ.એ.

પનિકારી રૂમઝુમ ચલી મતવાલી. ૥૧૫૥

છુમછુમ છનનન નેપુર બાજત,

મંદ હસત હે તાલી. ૥૧૥

સ્થાઈ

ધ વ મ મ	રિ રિ સા સા	રિ પ — પ	પ ધ મ પ
શ મ ઝુ મ	ચ લી મ ત	ચા લી . પ	નિ હા . રી
૧	૫	+	૧૩

અંતરો

મ મ પ વ	સા સા સા સા	સા ધ સા રિ	સા — વ વ
છુ મ છુ મ	છ ન ન ન	ને . પુ ર	બા . જ ત
૧	૫	+	૧૩

ધ — મ મ	રિ રિ સા —	રિ પ — પ	પ ધ મ પ
મં . હ હ	સ ત હે .	તા લી . પ	નિ હા . રિ
૧	૫	+	૧૩

રાગ-સારંગ પાઠ નં. ૩

રાગ સારંગ કાશી ચાટમાથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ રાગમાં ગંધાર અને ધૈવત સ્વરો વર્જ્ય છે. તેથી રાગ જ્ઞાતિ ઓડવ છે. વાદી સ્વર રિષભ તથા સંવાદી સ્વર પંચમ છે. માન-સમય મધ્યાહ્ન છે. આરોહમાં શુદ્ધ નિષાદ તથા અવરોહમાં ક્રોમળ નિષાદ વપરાય છે. આ રાગ ઘણો મધુર છે. તથા શૃંગાર રસ ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી ઘણો લોક પ્રિય છે.

પકડ—પ મ રિ, રિ મ પ મ રિ, મ પ નિ પ મ રિ, રિ મ પ નિ
મ પ મ રિ.

આરોહ

સારંગ

અવરોહ

સા | રિ | મ | પ | નિ | સા | સા | નિ | પ | મ | રિ | સા

તાલ જદ્દ આરોહ અવરોહ.

ત્રિતાલ નં. ૧

નિ સા રિ મ | પ નિ સા નિ | પ નિ પ મ | રિ - નિ સા
૧ ૫ + ૧૩

એકતાલ નં. ૨

નિ સા | રિ મ | પ નિ | સા નિ | પ મ | રિ સા
૧ + ૫ + ૬ ૧૧

ઝપતાલ નં. ૩

નિ સા | રિ મ રિ | મ પ | નિ સા સા
૧ ૩ + ૮

સા નિ | પ નિ પ | મ રિ | નિ સા સા
૧ ૩ + ૮

ત્રિપાઠી કૃતિ

સરગ મ નં. ૧

સારંગ-ત્રિતાલ

સ્થાઈ

રિ મ પ નિ | પ મ રિ સા | નિ સા રિ મ | રિ મ પ -
+ ૧૩ ૧ ૫

રિ મ પ પ | નિ નિ પ મ | રિ મ પ મ | રિ સા નિ સા
+ ૧૩ ૧ ૫

(૩૫)

અંતરે

મ મ પ પ		નિ પ નિ નિ		સા - સા -		રિ નિ સા -
+		૧૩		૧		૫

નિ સા રિ સા		નિ પ મ પ		રિ મ પ મ		રિ સા નિ સા
+		૧૩		૧		૫

ત્રિપાઠી કૃતિ   લક્ષણ ગીત નં. ૨   સારંગ-ત્રિતાલ.

રામ સારંગ ગુનિજન ગાવત,

જાતિ ઓડવ સુરગ-ધ વરજીત.   ॥ ધ્રુવા

રિ-પ વાદી સંવાદી સંમત,

દિન મધ્યે દો નિષાદ સોહત.   ॥ ૧ ॥

સ્થાઈ

નિ - પ મ		રિ - સા સા		નિ સા રિ મ		રિ - સા સા
રા - ગ સા		રં . . ગ		ગુ નિ જ ન		મા . વ ત
+		૧૩		૧		૫
પ - નિ નિ		સા સા સા સા		મ રિ પ મ		રિ રિ સા સા
જા . તિ આ		ડ વ સુ ર		ગ . ધ .		વ ર જી ત
+		૧૩		૧		૫

આંતરે

મ મ પ -		નિ પ નિ -		સા - સા -		રિ નિ સા સા
રિ પ વા .		દી . સં .		વા . દી .		સં . મ ત
+		૧૩		૧		૫
મ પ સા -		નિ - પ મ		રિ મ પ મ		રિ - સા સા
દિ ન મ .		ધ્યે . દો .		નિ ષા . દ		સો . દ ત
+		૧૩		૧		૫

ગીત નં. ૩ સારંગ-ત્રિતાલ.

સ્વરકાર-પ્રો. ત્રિપાઠી.

શબ્દકાર-રસિક ચિ. ત્રિપાઠી.

કોણુ કરે ઝળકારા, હો સખિ,

ઉર વિષે અજવાળાં ?

છલકે છલકે ઉરસરવર છલકે,

તરલ તરંગો મદભર મલકે,

ઝેખન જાગે, જીવન હીંડાળે,

ક્યાંના એ ઝળકારા ? હો સખિ,

ઉર વિષે અજવાળાં ! કોણુ કરે. ૧

રેહન રેહન સુરસંગીત રેલે,

સદન સદન રસ-રંગત ખેલે,

અંગ ઉછાળે, સંગ નિરાળે,

પ્રણય તણા ઝળકારા, હો સખિ,

ત્યાંના એ ઝળકારા ! કોણુ કરે. ૨

સ્થાઈ

સા - સા સા	સા - સા નિ	સારિ સા નિ	પ મ રિ મ
કો . ણુ ક	રે . ઝ ણ	કા . રા .	હો . સ ખિ
+	૧૩	૧	૪

રિમ પનિ પમ	રિ - સા રિ	નિ - સા -	- - - -
ઉ. ર વિ	શે . અ જ	વા . ણાં .	. . . .
+	૧૩	૧	૪

(૩૭)

અંતરો

મ મ મ મ છ લ ક છ +	પ પ નિ નિ લ ક ઉ ર ૧૩	સા સા સા સા સ ર વ ર ૧	રિ નિ સા - છ લ કે . પ
પ પ નિ નિ ન ર લ ત +	સા - સા - રં . ગો . ૧૩	નિ સા રિ સા મ દ ભ ર ૧	નિ નિ પ - મ લ કે પ
પ રિ સા રિ જો . બ ન +	નિ સા પ નિ જા . ગે . ૧૩	મ નિ પ મ છ વ ન હીં ૧	રિ - સા - ડો . જો . પ
રિ - રિ - કયાં . ના . +	રિ - સા નિ એ . ઝ બ ૧૩	સા રિ સા નિ કા . રા . ૧	પ મ રિ મ હો . સ ખિ પ
રિમ પનિ પમ કે . ર નિ +	રિ - સા રિ શે . અ જ ૧૩	નિ - સા - વા . ળા . ૧	નિસા રિમ પનિ મ :: :: :: :: પ

ખીજો અંતરો ઉપરના અંતરા પ્રમાણે લેવો.

સ્વરકાર:-પ્રો. ત્રિપાઠી. ગીત નં ૪ સારંગ-ત્રિતાલ.

શબ્દકાર:-કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ત્રિપાઠી. (સરખેજકર)

હેરિ હેરિ ધૂન મચાવું,

નાચત ગાવત, ખેલત શ્રીધર. ॥૧૦॥

રાસ રચ્યો હે, બનરાબનમેં,

ઘટ ઘટ ગાજત, ગોપી તનમેં,

વારી જાવું. ॥૧૧॥

(૩૯)

રૂમઝૂમ બાજત, નેપુર પદમેં,
ધ્યાન મુનિજન, જાગત જગમેં,

પાર પામું. ૥૨૥

બ્રહ્મનાદ સૂની, નાચત મન મેં,
કૃષ્ણ પુનિત પદ પાવત પદમેં.

હરબાવું. ૥૩૥

બીજ અંતરા ૧ લા અંતરા પ્રમાણે લેવા.

સ્થાઈ

સા સા સા રિ સા નિં	પ નિં પ મ રિ સા	મ રિ પ મ	પ - - - -
હે રિ હે . રિ .	ધૂ . ન મ	ચા . . .	વું . . . .
+	૧૩	૧	૫

મ પ સા રિ નિ સા	નિં - પ મ પ	રિ મ નિં પ મ	રિ - સા સા
ના . ચ . ત .	ગા . વ . ત	જે . લ ત .	શ્રી . ધ ર
+	૧૩	૧	૫

અંતરો

સા સા સા રિ સા નિં	પ નિં પ મ રિ સા	મ - પ પ	નિં પ નિ નિ
હે રિ હે . રિ .	ધૂ . ન મ	રા . સ ર	ચો . હે .
+	૧૩	૧	૫

સા સા સા -	રિ નિ સા -	નિ સા રિ રિ	મ રિ સા સા
બ ન રા .	બ ન મેં .	ધ ટ ધ ટ	ગા . જ ત
+	૧૩	૧	૫

(૩૯)

નિ સા રિ સા	નિ સા નિ પ
ગો . પી .	ત ન મેં .
+	૧૩

મપ નિસા રિમ રિસા	નિસા રિસા નિપ મપ
વા . . . રી .	જા . . . ઘું .
૧	૫

રાગ દેશ પાઠ નં. ૪

દેશ રાગ ખમાજ ઘાટના જન્ય રાગમાંનો એક રાગ છે, આ રાગમાં નિષાદ ક્રોમળ તથા બાકી બધા શુદ્ધ સ્વર, આરોહમાં શુદ્ધ તથા અવરોહમાં ક્રોમળ નિષાદનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આરોહમાં ગંધાર તથા ધૈવત સ્વર બન્યા છે તથા અવરોહમાં રિષભ (રિ ગ સા) સ્વર વક થાય છે તેથી રાગ જાતિ ઓડવ-સંપૂર્ણ છે. આ રાગના વાદી સ્વર રિષભ તથા સંવાદી સ્વર પંચમ છે. (કેટલાક ગુણી લોક વાદી સ્વર પંચમ તથા સંવાદી સ્વર રિષભ માને છે) ગાન સમય રાત્રીનો બોળે પ્રહર. આ ધણે લોકપ્રિય તથા મધુર રાગ છે.

નિસા રિમ ગરિ, રિમ પનિ ધપ, ધમ ગરિ, ગ નિસા

આરોહ	દેશ	અવરોહ
નિ સા રિ મ પ	નિ સા સા નિ ધ પ ધ મ ગ	
	રિ ગ નિ સા	

(૪૦)

લાલખંડ આરોહ અવરોહ

ત્રિતાલ નં-૧

નિ સા રિ મ ૧	પ નિ સા રિ ૫	સા નિ ધ પ +	ધ મ ગ રિ ૧૩
નિ ધ મ પ ૧	ધ મ ગ રિ ૫	પ મ ગ રિ +	ગ રિ નિ સા ૧૩

એકતાલ નં. ૨

નિ સા ૧	રિ મ +	પ ધ ૫	મ પ +	નિ - ૬	સા - ૧૧
રિ નિ ૧	ધ પ +	ધ મ ૫	ગ રિ +	નિ - ૬	સા - ૧૧

ઝપતાલ નં. ૩

નિ સા ૧	રિ મ પ ૩	ધ મ +	પ નિ સા ૮
સા નિ ૧	ધ પ ધ ૩	મ ગ +	રિ નિ સા ૮

સરગ મ નં. ૧

રાગ-દેશ એકતાલ.

(પંડિત ભાતખંડે સાહેબના પુસ્તકમાંથી)

સ્થાઈ

રિ મ ૧	રિ મ +	પ ધ ૫	સા નિ +	ધ પ ૬	ધ પ ૧૧
-----------	-----------	----------	------------	----------	-----------

(૪૧)

સા રિ	સા નિ	ધ પ	નિ ધ	પ મ	ગ રિ
૧	+	પ	+	૯	૧૧
રિ ગ	રિ પ	મ ગ	સા સા	રિ નિ	સા સા
૧	+	પ	+	૯	૧૧

અંતરે

મ મ	પ પ	નિ નિ	સા -	નિ નિ	સા -
૧	+	પ	+	૯	૧૧
રિ ગ	રિ મ	ગ રિ	સા સા	રિ નિ	સા સા
૧	+	પ	+	૯	૧૧
સા રિ	સા નિ	ધ પ	નિ ધ	પ મ	ગ રિ
૧	+	પ	+	૯	૧૧
રિ ગ	રિ પ	મ ગ	સા સા	રિ નિ	સા -
૧	+	પ	+	૯	૧૧

ત્રિપાઠી કૃતિ   લક્ષણ ગીત નં. ૨   દેશ-ત્રિતાલ.

ગુનિજન ગાવત દેશ રાગિની,

મધુર સુર અતિ મધુર દોઉ ની. ॥ ૧ ॥

અહત અલ્પ ગ-ધ સંમત સખ ગુની,

સોહત પ-રિવાદી સંવાદિની. ॥ ૧ ॥

સ્થાપ્ત

રિ ગ સા રિ	મ - પ પ	મપ ધ મ મ	ગરિ ગ નિ સા
ગુ નિ જ ન	ગા . વ ત	હે . . સ રા	ગિ ની .
+	૧૩	૧	૫
રિ મ રિ મ	પ ધ મ પ	પનિ સા રિ નિ ધ	પ ધ મ ગ
મ ધુ ર સુ	. ર અ તિ	મ. ધુ. ર દો	. ઉ ની .
+	૧૩	૧	૫

(૪૨)

અંતરે

મ મ મ પ ચ ઢ ત ઞ +	- પ નિ નિ . ૬૫ ગ ધ ૧૩	સા - સા સા સં . મ ત ૧	સા રિ નિ સા સ જ ગુ નિ ૫
નિ નિ સા રિ સો . ઢ ત +	નિ નિ ધ પ પ રિ વા. ૧૩	પ ધ મ - દી . સં . ૧	અરિ : ગ નિ સા વા . . દિ ની ૫

ત્રિપાઠી કૃતિ

ગીત નં. ૩

દશ-ત્રિતાલ-

બહુ કર્યાં સખિ, કૃષ્ણ કનૈયે,
જસોદાજી કે, ખ્યારે દુલૈયે. ॥ ૧ ॥
મધુબન નાચે, બાંસી બજાવે,
રાસ ખેલે અમ, ચિત કે ચોરે. ॥ ૧ ॥
તુમ બિન જીવન, નહીં સંસારે,
કાન પ્રેમ રસ, હમ કે પા રે. ॥ ૨ ॥
બિનતી કરત હરિ, ગોરી રાધિકે,
દર્શન દો મોહિ, નંદ દુલારે. ॥ ૩ ॥

સ્થાઈ

પ ધ મ મ જા . દુ ક +	ગરિ : ગ નિ સા યાં . . સ ખી ૧૩	રિ - મ પ કૃ . જ્યુ ક ૧	નિ - સા - નૈ . ચે . ૫
નિ નિ સા - જ શો દા . +	મ ગ રિ સા જી . કે . ૧૩	નિ - સા રિ યા . રે દુ ૧	નિ - ધ પ લૈ . ચે . ૫

(૪૩)

અંતરે

મ મ મ મ	પ - નિ નિ	સા - સા સા	રિ નિ સા -
મ ધુ બ ન	ના . ચે .	બં . સી બ	બ . વે .
+	૧૩	૧	૫

રિ ગ રિ મ	ગ રિ સા સા	નિ નિ સા રિ	નિ - ધ પ
રા . સ ખે	લે . અ મ	ચિ ત કો .	ચો . રે .
+	૧૩	૧	૫

બીજા અંતરા ઉપરના અંતરા પ્રમાણે લેવા.

ગીત નં. ૪ દેશ-ઝપતાલ

દેખોરી ન માને શ્યામ,

બિચ ડગર મોરી, બૈંયા પકર લઈ. ॥ ધ્રુ ॥

સિરકી મટુકી ફેરી,

માખન મેરો લિયો હરિ;

ઐસે ધીટસે,

મોહે પરો કામ.

॥ ૧ ॥

સ્થાઈ.

નિ સા	રિ મ પ	ધ મ	ગરિ ગ સા
દે ખો	રી . ન	મા ને	શ્યા . . મ
૧	૩	+	૮

નિ સા	રિ મ રિ	મ પ	ન સા સા
બિ .	ચ . ક	મ ર	મો . રિ
૧	૩	+	૮

(૪૪)

પ નિ સા રિ	નિ ધ પ ધ	મ ગ રિ	ગ નિ સા
ઐ .	યા . પ	ક ર .	લ . ઈ
૧	૩	+	૮

અંતરે

મ પ	નિ — નિ	સા નિ	સા — સા
સિ ર	કી . મ	ક કી	કે . રી
૧	૩	+	૮

પ નિ	નિ સા સા	રિ નિ	સા — સા
મા ખ	ન મે રો	ત્રિ યો	લ . રિ
૧	૩	+	૮

રિ —	મ — પ	નિ નિ	નિ — સા
ઐ .	સે . ધી	. ટ	સે . .
૧	૩	+	૮

પ નિ સા રિ	નિ ધ પ ધ	મ ગ રિ	ગ નિ સા
મો .	હે . પ	રો .	કા . મ
૧	૩	+	૮

રાગ ખમાજ. પાઠ નં. ૫

ખમાજ રાગ ખમાજ ચાટમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ રાગમાં બધા શુદ્ધ સ્વર છે. અવરોહમાં ફક્ત કોમળ નિષાદ વપરાય છે. આરોહમાં રિષભ વળ્ય છે, તથા અવરોહ સંપૂર્ણ છે. તેથી રાગ જાતિ પાડવ-સંપૂર્ણ છે. વાદી સ્વર ગંધાર અને સંવાદી સ્વર નિષાદ છે. ગાન સમય રાત્રીનો બીજો પ્રહર છે. વળી આ રાગ કોઈપણ સમયે ગાઈ શકાય છે. 'સર્વકાળ ગેય' છે. આ એક ઘણો મધુર રાગ છે. આ રાગમાં હુમરીના પદો ઘણાં ગવાય છે, તથા તેનો મુખ્ય રસ શૃંગાર છે.

(૪૫)

રાગના પકડ સ્વર સમુદાય:—ગ મ પ ધ, ગ મ ગ, નિ ધ, મ પ ધ, મ ગ

આરોહ

ખમાજ

અવરોહ

સા | ગ | મ | પ | ધ | નિ | સા | સા | નિ | ધ | પ | મ | ગ | રિ | સા

સ ર ગ મ નં. ૧ ખમાજ—ઝપતાલ.

(પંડિત ભાતખડેજીના પુસ્તકમાંથી)

સા ૧	સા		મ ગ મ ૩		પ ગ +		મ પ ધ ૮
સા ૧	નિ		ધ ધ મ ૩		પ પ +		ધ મ ગ ૮
નિ ૧	નિ		સા - સા ૩		નિ રિ +		સા નિ ધ ૮
સા ૧	નિ		ધ ધ મ ૩		પ ધ +		ધ મ ગ ૮

અંતરો

મ ગ ૧			મ ધ નિ ૩		સા - +		ધ નિ સા ૮
સા ૧	ગ		મ ગ સા ૩		નિ સા +		નિ ધ ધ ૮
ગ મ ૧			ગ ગ મ ૩		પ નિ +		સા ગ સા ૮
સા ૧	નિ		ધ ધ મ ૩		પ ધ +		ધ મ ગ ૮

(૪૬)

ત્રિપાઠી કૃતિ લક્ષણ ગીત નં. ૨ ખમાજ-ત્રિતાલ.

સખ સખિયાં મિલ ખમાજ ગાવત,
મધુર મનોહર રાગ સુનાવત. ॥ ધ્રુ. ॥
આરોહનમેં રિષભ સુર તજત,
ગ-નિ વાદી સંવાદી દિખાવત. ॥ ૧ ॥

સ્થાઈ

સા સા ગ ગ	મ - પ પ	નિ ધ પ ધ	મ - ગ ગ
સ ખ સ ખિ	યાં . મિ લ	ખ મા . જ	ગા . વ ત
૧	૫	+	૧૪
સા નિ સા રિ	સા નિ ધ પ	ગ મ પ ધ	ગ મ ગ ગ
મ ધુ ર મ	નો . હ ર	રા . મ સુ	ના . વ ત
૧	૫	+	૧૩

અંતરે

ગ મ ધ નિ	સા નિ સા -	નિ નિ સા રિ	સા નિ ધ ધ
આ . રો .	હ ન મેં .	રિ ષ ભ સુ	ર ત જ ત
૧	૫	+	૧૩
સા નિ સા રિ	સા નિ ધ પ	ગ મ પ ધ	ગ મ ગ ગ
ગ નિ વા .	દી . સં .	વા . દી દિ	ખા . વ ત
૧	૫	+	૧૩

સ્વરકાર-પ્રો. ત્રિપાઠી. ગીત નં. ૩ ખમાજ-દાદરા.

મેરે તો ગિરિધર ગોપાલ, હસરા ન કેઈ,
હસરા ન કેઈ સાધો, સકલ લોક જોઈ. ॥ ધ્રુ. ॥
જાકે શિર મોર-મુકુટ, મેરો પતિ સોઈ,
શંખ ચક્ર ગદા પદ્મ, કંઠ માલા સોઈ. ॥ ૧ ॥

તાત માત સુત ન બ્રાત, અપનો ન કોઈ,
 છાંડ દઈ કુલકી લાજ, કયા કરેગા કોઈ. ॥ ૨ ॥
 સંતન સંગ ઐઠ ઐઠ, લોક-લાજ ખોઈ,
 અખ તો ખાત ફેલ ગઈ, જાને સખ કોઈ. ॥ ૩ ॥
 અસુઅન જલ સીંચ સીંચ, પ્રેમ-ખોલ ખોઈ,
 મીરાં પ્રભુ લગન લગી, હોની હો સો હોઈ. ॥ ૪ ॥

(આશ્રમ-ભજનાવલીમાંથી)

સ્થાઈ

સા - સા	ગ ગ ગ	મ મ મ	પ - ધ
મે . ર	તો ગિ રિ	ધ ર ગો	પા . લ
૧	+	૧	+
સા - નિ	ધ - મ	પ ધ મ	ગ - -
દ્વ . સ	રા . ન	કો . .	ધ . .
૧	+	૧	+
નિ - નિ	સા - રિ	નિ સા નિ	ધ પ ધ
દ્વ . સ	રા . ન	કો . ધ	સા . ધો
૧	+	૧	+
સા સા નિ	ધ - મ	પ ધ મ	ગ - -
સ ક લ	લો . ક	જો . .	ધ . .
૧	+	૧	+

અંતરે

ગ મ ગ	મ પ ધ	નિ સા નિ	સા સા સા
જા . કે	શી . ર	મે . ર	મુ કુ ટ
૧	+	૧	+
નિ - નિ	સા સા રિ	સા - નિ	ધ પ -
મે . રો	પ તિ .	સો . .	ધ . .
૧	+	૧	+

નિ - નિ શં . ખ ૧	સા - રિ ચ . ઠ +	નિ સા નિ ગ દા . ૧	ધ પ ધ પ . ધ +
સા - નિ કં . ઠ ૧	ધ - મ મા . લા +	પ ધ મ સો . . ૧	ગ - - ધ . . +

બાકીના અંતરા ઉપરના અંતરા પ્રમાણે લેવા.

ત્રિપાઠી કૃતિ ગીત નં. ૪ (હુમરી) ખમાજ-ત્રિતાલ.

હોરિ ના ખેલો મોસે ગિરિધારી,

મૈં તો રંગલરી હો ! રંગલરી. ॥ ધુ. ॥

બદન મલિન લયો, કંચુકી સરક ગર્ધ,

ભીંજ ગર્ધ તન સારી. ॥ ૧ ॥

કોકિલ બિનતી કરત હૈ મુરારી,

મુજે બનેદો ગિરિધારી. ॥ ૨ ॥

સ્થાઈ

ગ પ મ મ ના . ખે લો +	ગ સા ગ મ મો સે ગિ રિ ૧૩	પ - પ - ધા . રી . ૧	- - પ ધ . . હો રી પ
ગ પ મ મ ના . ખે લો +	ગ સા ગ મ મો સે ગિ રિ ૧૩	પ - પ - ધા . રી . ૧	- - ગ મ . . મૈં તો પ
ધ ધ ધ ધ રં ગ લ રી +	ધ - ધ નિ હો . રં ગ ૧૩	પ ધ નિ સા લ રી . . ૧	નિ ધ પ ધ . . હો રી પ
ગ પ મ મ ના . ખે લો +	ગ સા ગ મ મો સે ગિ રિ ૧૩	પ - પ - ધા . રી . ૧	- - - - . . . . પ

(૪૬)

અંતરો

ગ મ પ ધ	નિ નિ સા સા	નિ નિ નિ સા	નિ ધ પ પ
બ હ ન મ	લિ ન લ યો	કં ચુ કિ સ	ર ક ગ ધ
+	૧૩	૧	૫
ગ પ મ મ	ગ સા ગ મ	પ - પ -	- - પ ધ
બીં . જ ગ	ધ . ત ન	સા . રી .	. . હો રી
+	૧૩	૧	૫

ખીજો અંતરો ઉપરના અંતરા પ્રમાણે લેવો.

રાગ-કાફી પાઠ નં. ૬

કાફી રાગ કાફી થાટમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં ગંધાર તથા નિષાદ સ્વરો પ્રામળ, ખાપ્રી બધા શુદ્ધ સ્વર વપરાય છે. શુદ્ધ ગંધાર તથા નિષાદનો ઉપયોગ પણ કરવામાં આવે છે. વાદી સ્વર રિષભ સંવાદી સ્વર પંચમ છે. આરોહ અવરોહ સંપૂર્ણ છે. તેથી રાગ જાતિ સંપૂર્ણ છે. ગાન સમય મધ્યરાત્રી છે, તથા સર્વ કાળગેય રાગ છે. આ રાગ ધણેજ મધુર, મનરંજન કરવાવાળો, લોકોને ધણે જ પ્રિય હોઈ મનહર છે. આમાં પ્રેમ, શૃંગાર તથા ભક્તિ-રસનાં પુષ્કળ ગીતો ગવાય છે.

પકડ સ્વર : સમુદય-(૧) સા સા રિ રિ ગ ગ મ મ પ,

આરોહ

રાગ-કાફી.

અવરોહ

સા | રિ | ગ | મ | પ | ધ | નિ | સા સા | નિ | ધ | પ | મ | ગ | રિ | સા

તાલબદ્ધ આરોહ અવરોહ

ત્રિતાલ નં-૧

સા રિ ગ મ | પ ધ નિ સા | સા નિ ધ પ | મ ગ રિ સા

૧

૫

+

૧૩

(५०)

ओष्ठताल नं. २

सा	ग	रि	म	ग	ध	म	ध	प	नि	ध	सा
१		+		प		+		६		११	
सा	ध	नि	प	ध	म	प	ग	म	रि	ग	सा
१		+		प		+		६		११	

ताल-द्वन्द्व नं. ३

सा रि ग	रि ग म	ग म प	म प ध
१	+	१	+
प ध नि	ध नि सा	सा नि ध	नि ध प
१	+	१	+
ध प म	प म ग	म ग रि	ग रि सा
१	+	१	+

अपताल नं. ४

सा रि	सा रि ग	रि ग	रि ग म
१	३	+	८
ग म	ग म प	म प	म प ध
१	३	+	८
प ध	प ध नि	ध नि	ध नि सा
१	३	+	८
सा नि	सा नि ध	नि ध	नि ध प
१	३	+	८
ध प	ध प म	प म	प म ग
१	३	+	८
म ग	म ग रि	ग रि	ग रि सा
१	३	+	८

(૫૧)

સરગ મ નં. ૧ કાફી—ત્રિતાલ

(પંડિત ભાતખડેજીના પુસ્તકમાંથી)

સ્થાઈ

સા સા રિ રિ +	ઝ ઝ મ મ ૧૩	પ - - મ ૧	પ ધ નિ સા ૫
નિ ધ પ મ +	ગ ગ રિ રિ ૧૩	રિ પ મ પ ૧	મ ગ રિ સા ૫

અંતરે

મ મ પ ધ +	નિ નિ સા - ૧૩	રિ ગ રિ સા ૧	નિ ધ નિ - ૫
ધ ધ પ પ +	પ ધ પ મ ૧૩	પ - - મ ૧	પ ધ નિ સા ૫
નિ ધ પ મ +	ગ ગ રિ રિ ૧૩	રિ પ મ પ ૧	મ ગ રિ સા ૫

ત્રિપાઠી કૃતિ

લક્ષણ ગીત નં. ૨

કાફી—ત્રિતાલ

ગાવત ગુનિજન કાફી રાગ,

રાત સમય સંપૂર્ણ રાગ. ૧૧ ધ્રુ. ૧૧

ગ-નિ કેમલ સળ શુદ્ધ સુર લગ,

રિ-પ વાદી સંવાદી સુહાગ. ૧૧ ૧ ૧

(પર)

સ્થાઈ

સા - રિ રિ ગા . વ ત +	ગ ગ મ મ ગુ નિ જ ન ૧૩	પ - પ ધ કા . શી . ૧	પ ગ રિ રિ રા . . ગ ૫
ધ - ધ ધ ગ . ત સ +	નિ નિ ધ પ મ ય સં . ૬૩	ગ મ નિ પ પૂ . ર ન ૧	ગ ગ રિ રિ રા . . ગ ૫

અંતરે

મ મ પ ધ ગ નિ કો . +	નિ નિ સા સા મ લ સ ગ ૧૩	રિ ગ રિ સા શુ . દ સુ ૧	નિ સા નિ ધ પ . ર . લ ગ ૫
ધ ધ ધ - રિ પ વા . +	નિ - ધ પ દી . સં . ૧૩	ગ મ નિ પ વા . દી સુ ૧	ગ ગ રિ રિ હા . . ગ ૫

પિયાઈ કૃતિ

ગીત નં. ૩

કાફી-ત્રિતાલ.

હોરિ ના ખેલો કિષ્ણ મુરારી,
મૈં તો પિયાઈ ખ્યારી હુલારી. ॥ ધ્રુ. ॥

રંગમે ન બોરો સખ મોરી ચુનરી,
ધતની અરજ હમારી. ॥ ૧ ॥

સ્થાઈ

રિમ પધ પમ પ ના . . ખે. લો +	ગ રિ મ મ કિ . ષ્ણ મુ ૧૩	પ - પ - રા . રી . ૧	પધ પમ રિમ . . હો રી ૫
-----------------------------------	-------------------------------	---------------------------	-----------------------------

રિમ પધ પમપ	ગરિ મ મ	પ - પ -	- - મ પ
ના . . . ખે. લો	કિ . જી મુ	રા . રી .	. . મેં તો
+	૧૩	૧	૫

ધ ધ ધ -	નિ - નિ ધ	પ ધ પ મ	ગરિ રિ મ
પિ યા કી .	પ્યા . રી કુ	લા . રી .	. . હો રિ
+	૧૩	૧	૫

અંતરે

મ મ પ ધ	નિ - સા -	નિ નિ સા રિ	નિ નિ ધ પ
રં ગ મેં ન	ખો . રો .	સ ય મો રી	ચુ ન રી .
+	૧૩	૧	૫

ધ ધ ધ -	નિ નિ નિ ધ	પ ધ પ મ	ગરિ રિ મ
ધ ત ની :	અ ર જ હ	મા . રી .	. . હો રિ
+	૧૩	૧	૫

ત્રિપાઠી કૃતિ

ગીત નં. ૪

કાફી-ત્રિતાલ

. મૈયા મેં નહિ માખન ખાયો,

ઘર છોડ કહીં નહિ ધાયો. ॥ ધુ. ॥

ગોપિ સખહિ જૂઠ ખોલત હે,

નાહક દોષ લગાયો. ॥ ૧ ॥

ચમુના તટપર ઘેનુ ચરાયો,

શ્યામ પરી ઘર આયો. ॥ ૨ ॥

સ્થાઈ

ગ મ નિ પ	ગરિ મ મ	પ - પ -	ધ નિ ધ પ
મેં . ન હિ	મા . ખ ન	ખા . યો .	મ . યા .
+	૧૩	૧	૫

(૫૪)

ગ મ નિ પ મૈં . ન હિ +	ગ રિ મ મ મા . ખ ન ૧૩	પ - પ - ખા . યો . ૧	- - મ પ . - ધ ર ૫
ધ - ધ ધ છો . ડ ક +	ધ - નિ નિ હોં . ન હિ ૧૩	ધ - પ - ધા . યો . ૧	મ ગ રિ - મૈં . યા . ૫
ગ મ નિ પ મૈં . ન હોં +	ગ રિ મ મ મા . ખ ન ૧૩	પ - પ - ખા . યો . ૧	- - - - ૫

અંતરો

મ - પ ધ ગો - પી . +	નિ નિ સા - સ ખ હો . ૧૩	નિ સા રિ ગ રિ સા જૂ . . . ઠ જો ૧ .	નિ સા નિ ધ પ લ ત . હે . ૫
ધ - ધ ધ ના . હ ક +	ધ - નિ નિ દો . પ લ ૧૩	ધ - પ - ગા . યો . ૧	મ ગ રિ - મૈં . યા . ૫

બીજો અંતરો ઉપરના અંતરા પ્રમાણે લેવો.

રાગ ભીમપલાસી. પાઠ નં. ૭

ભીમપલાસી રાગ કાશી થાટમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ રાગમાં ગંધાર અને નિષાદ સ્વર કોમળ અને બાકી બધા સ્વરો શુદ્ધ વપરાય છે. આરોહમાં રિપલ તથા ધૈવત વળ્ય છે, અને અવરોહ સંપૂર્ણ છે, તેથી રાગગતિ ઓડવ-સંપૂર્ણ છે. વાદી સ્વર મધ્યમ અને સંવાદી સ્વર પડ્મ છે. જાન સમય દિવસનો ત્રીજો પ્રહર છે. આ એક મધુર કર્ણ પ્રિય રાગ છે.

પકડ સ્વર સમુદાય:- નિ સા મ, મ ગ, પ મ, ગ, મ ગ રિ સા

(૫૫)

આરોહ

અવરોહ

નિ સા ગ મ પ નિ સા સા નિ ધ પ મ ગ રિ સા

ત્રિતાલ નં ૧

નિ ૧	સા	ગ	મ	પ	નિ	સા	-	સા	નિ	ધ	પ	મ	ગ	રિ	સા	૧૩
				૫							+					

ઝપતાલ નં. ૨

નિ ૧	સા	ગ	મ	પ	ગ	મ	પ	નિ	સા
		૩						૮	
સા	નિ	ધ	પ	મ	ગ	રિ	સા	નિ	સા
૧		૩			+		૮		

એકતાલ નં ૩

નિ ૧	સા	મ	ગ	મ	પ	ગ	મ	પ	નિ	સા	-
		+		૫		+		૬		૧૧	
સા	નિ	ધ	પ	મ	પ	ગ	મ	ગ	રિ	સા	-
૧		+				+		૬		૧૧	

ત્રિપાઠી કૃતિ સરગ મ નં. ૧ લીમપલાસી-ત્રિતાલ.

સ્થાઈ

સા	મ	ગ	રિ	નિ	સા	ગ	મ	પ	-	પ	મ	પ	નિ	ધ	પ
+				૧૩				૧					૫		
પ	નિ	સા	નિ	ધ	પ	મ	પ	ગ	મ	પ	ગ	-	રિ	નિ	સા
+				૧૩				૧					૫		

(५६)

अंतरे।

प - प प | म प ग म | प प नि नि | सा - सा -
+ १३ १ ५

नि नि सा ग | रि सा नि सा | ग म प ग | - रि नि सा
+ १३ १ ५

त्रिपाठी कृति लक्षण गीत नं. २ बीमपलासी-त्रिताल.

बीमपलासी गुनिजन गावत,

मनहरणि प्रिय रागिणी आवत. ॥ ध्रु. ॥

आरोहन में रि-ध सुर वरजत;

म-सा वादी संवादी लगावत,

मृदु ग-नि मध्यम अंश सुडावत;

द्वितीय प्रहर दिन गेय सुसंमत. ॥ १ ॥

स्थान

ग ग रि सा | नि सा ग म | प प प म | प नि ध प
ली . म प | ला . सी . | गु नि न न | गा . व त
+ १३ १ ५

प नि सा नि | ध प म प | ग म प म | ग रि नि सा
म न ह र | णी . प्रिय | रा . गि णि | जा . व त
+ १३ १ ५

(५७)

अंतरै।

प - प - आ . रे . +	म प ग म ह न में . १३	प प नि नि रि ध सु र १	सा सा सा सा व र ल त प
नि नि नि - म सा वा . +	सा - सा - दी . सं . १३	नि सा रि सा वा . दी ल १	नि ध प प गा . व त प
प प रि रि मृ ह ग नि +	सा - रि रि म . ध्य म १३	नि - सा सा अं . श सु १	नि ध प प हा . व त प
म प ग म त ती य प्र +	प सा नि ध प ह र . दिन १३	म प ग म गे . य सु १	ग रि नि सा सं . म त प

त्रिपाठी कृति गीत नं. ३ सीमपदासी—त्रिताल

काना तोरी अंसी मधुर मधु रसकी. ॥ धु ॥

अंसरी मोहे लागे प्यारी,

बोहो सुनावो मुरारी. ॥ १ ॥

स्थाय

म प ग म काना तोरी +	प ध नि ध प अं . सी म १३	म प ग म धु र म धु १	ग रि नि सा र स की . प
---------------------------	-------------------------------	---------------------------	-----------------------------

(૫૮)

અંતરે

મ પ ગ મ કા ના તો રી +	પ - પ પ જાં . સ રી ૧૩	મ પ ગ મ મો . હે . ૧	પ - નિ - લા . ગે . ૫
સા - સા - પ્યા . રી . +	નિ - સા ગ વો . હિ સુ ૧૩	રિ સા નિ સા ના . વો મુ ૧	નિ ધ પ - મુ રા રી . ૫

ગીત નં. ૪ ભીમપલાસી-ત્રિતાલ.
ખિરજમેં ધૂમ મચાઈ કાન,

કૈસે કૈસે જાવું અપને ધામ. ॥ ૧૦ ॥
સખ સખિયન મિલ હોરિ ખેલત હૈ,

અખિયન કિડત ગુલાલ. ॥ ૧૧ ॥

સ્થાઈ

નિ મિ	ધ પ ગ મ ર જ મેં . ૧૩	પ - પ પ ગ સા ગ મ પ મ ધૂ . મ મ ચા . ઈ . ૧ ૫
ગ રિ સા - કા . ન . +	નિ નિ સા મ કૈ સે કૈ સે ૧૩	મ પ ગ મ પ નિ પ નિ સા રિ જા . વું . અ પ ને . ૧ ૫

અંતરે

સા નિ ધ પ મ પ નિ ધા . મ . જિ +	ધ પ ગ મ ર જ મેં . ૧૩	પ પ પ પ સ જ સ ખિ ૧	મ પ ગ મ ય ન મિ લ ૫
--------------------------------------	----------------------------	--------------------------	--------------------------

(પદ)

ધ - નિ નિ | સા સા સા - નિ નિ સા ગ | રિ સા નિ સા
 હો . રિ ખે | લ ત હે . અ ખિ ય ન | ઉ ડ લ ગુ
 + ૧૩ ૧ ૫
 નિધ પમ ૫
 લા . લ
 +

રાગ ભૈરવી પાઠ નં ૮

ભૈરવી રાગ ભૈરવી થાટમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ રાગમાં
 રિ, ગ, ધ, નિ સ્વર ક્રમબદ્ધ તથા સા-પ શુદ્ધ છે. વાદી સ્વર મધ્યમ
 તથા સંવાદી સ્વર પડ્મ છે. આ રાગના આરોહમાં ક્વચિત્ શુદ્ધ
 રિપલનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આરોહ અવરોહ સંપૂર્ણ છે.
 તેથી રાગ જાતી સંપૂર્ણ છે. ગાન સમય સવારનો પ્રથમ પ્રહર છે.
 કેટલાક શુનિજન સર્વાકાળ જોય માને છે. આ રાગ અતિ લોકપ્રિય
 છે. અને ઘણા ખરા ગાયકોને આવડતો હોય છે. આ રાગમાં ખ્યાલ
 ના ગીત ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં દેખાય છે. પણ મન્દલ, હુમરી
 વગરેના ગીતો વધુ પ્રમાણમાં ગવાય છે.

રાગના પકડ સ્વર સમુદાય — મ ગ સા રિ સા ધ નિ સા
 આરોહ ભૈરવી અવરોહ
 સા | રિ | ગ | મ | પ | ધ | નિ | સા | સા | નિ | ધ | પ | મ | ગ | રિ | સા

તાલ બદ્ધ આરોહ અવરોહ

ત્રિતાલ નં. ૧

સા રિ ગ મ | પ ધ નિ સા | સા નિ ધ પ | મ ગ રિ સા
 ૧ ૫ + ૧૩

(૬૭)

ઐકતાલ નં. ૨

સા	રિ	ગ	ગ	રિ	ગ	મ	મ	ગ	મ	પ	પ
૧		+		૫		+		૯		૧૧	
મ	પ	ધ	ધ	પ	ધ	નિ	નિ	ધ	નિ	સા	સા
૧		+		૫		+		૯		૧૧	
સા	નિ	ધ	ધ	નિ	ધ	પ	પ	ધ	પ	મ	મ
૧		+		૫		+		૯		૧૧	
પ	મ	ગ	ગ	મ	ગ	રિ	રિ	ગ	રિ	સા	સા
૧		+		૫		+		૯		૧૧	

ઝપતાલ નં. ૩

સા	રિ	સા	રિ	ગ	રિ	ગ	રિ	ગ	મ
૧		૩			+			૮	
ગ	મ	ગ	મ	પ	મ	પ	મ	પ	ધ
૧		૩			+			૮	
પ	ધ	પ	ધ	નિ	ધ	નિ	ધ	નિ	સા
૧		૩			+			૮	
સા	નિ	સા	નિ	ધ	નિ	ધ	નિ	ધ	પ
૧		૩			+			૮	
ધ	પ	ધ	પ	મ	પ	મ	પ	મ	ગ
૧		૩			+			૮	

(૬૧)

મ ગ | મ ગ રિ | ગ રિ | ગ રિ સા
૧ ૪ + ૮

સરગમ નં. ૧. ભૈરવી-ત્રિતાલ
સ્થાઈ

સા ધ પ ધ | મ પ ગ મ | નિ ધ પ મ | ગ રિ સા -
+ ૧૩ ૧ ૫

સા સા ગ ગ | મ - મ - | ગ રિ ગ મ | ગ રિ સા -
+ ૧૩ ૧ ૫

અંતરે

ધ મ ધ નિ | સા - સા - | નિ નિ સા - | રિ નિ ધ પ
+ ૧૩ ૧ ૫

ગ ધ પ ધ | મ પ ગ મ | પ ધ પ મ | ગ રિ સા -
+ ૧૩ ૧ ૫

ત્રિપાઠી કૃતિ લક્ષણ ગીત નં. ૨ ભૈરવી-ત્રિતાલ.

પ્રથમ પ્રહરકી ભૈરવી રાની,

રાગિની ભક્તિ રસ શૃંગારિની. ॥ ધુ. ॥

સુર લાગત મૃદુ રિ-ગ-ધ-ની,

મધ્યમ વાદી ષડ્જ સંવાદીની. ॥ ૧ ॥

સ્થાઈ

સા મ મ પ મ | ગ રિ ગ - | સા - રિ રિ | નિ - સા -
પ્ર થ મ પ્ર. ૬ ર કી . ભૈ . ર વી | રા . ની .
+ ૧૩ ૧ ૫

(૬૨)

સા - ગ ગ	મ - મ -	ગ રિ ગ મ	ગ રિ સા સા
રા . ગિ ની	ભ . કિત .	ર સ શ્રુ .	ગા . રિ ની
+	૧૩	૧	૫

અંતરે

ગ મ ધ નિ	સા સા સા સા	નિ - સા રિ સા નિ	ધ - પ -
સુ ર લા .	ગ ત મ દુ	રિ . ગ .	ધ . ની .
+	૧૩	૧	૫

ગ ધ પ ધ	મ પ ગ મ	ગ મ પ ધ પ મ	ગ રિ સા સા
મ . ધ્ય મ	વા . દી .	પ . ડ . જ સં	વા . દી ની
+	૧૩	૧	૫

ગીત નં. ૩ ભૈરવી-એકતાલ

રચા પ્રભુ તૂને ચહ પ્રાંહાંડ સારા,
પ્રાણોસે ખ્યારા તૂંહિ સખસે ન્યારા. ॥ ધુ. ॥
તૂંહિ ભાઈ બંધુ, તૂંહિ જગત જનની,
સકલ જગતમેં એક તેરા પસારા. ॥ ૧ ॥

સ્થાઈ

પ પ	- ધ	પ -	પ નિ	ધ પ	ગ મ
ર આ	. પ્ર	ભુ .	તૂં .	ને .	ધ હ
૧	૫	૫	+	૬	૧૧

ગ મ પ નિ	ધ પ	ગ મ	રિ -	સા -	- -
ધ .	ભાં .	. ડ	સા .	રા .	. .
૧	+	૫	+	૬	૧૧

(૬૩)

સા	ગ	ગ	-	ગ	-	સા	ગ	મ	પ	ગ	મ
પ્રા	.	શો	.	સે	.	ધ્યા	.	.	.	રા	.
૧		+		પ		+		૯		૧૧	

પ	નિ	ધ	પ	ગ	મ	ગ	મ	પ	ધ	પ	મ	ગ	રિ	સા	-
૨.	.	હિ	.	સ	બ	સં	.	.	.	ન્યા	.	રા	.	૧૧	.
૧		+		પ		+		૯		.					

અંતરે

ધ	-	મ	ધ	-	નિ	સા	-	-	સા	-	-
૨.	.	હિ	ભા	.	મ	અં	.	.	ધુ	.	.
૧		+		પ		+		૯		૧૧	

નિ	-	નિ	સા	સા	સા	રિ	સા	નિ	ધ	પ	-
૨.	.	હિ	જ	ગ	ત	જ	ન	ની	.	૧૧	.
૧		+		પ		+		૯			

સા	રિ	સા	નિ	સા	નિ	ધ	નિ	ધ	પ	ધ	પ
૨.	ક	લ	જ	ગ	ત	મેં	.	.	એ	.	ક
૧		+		પ		+		૯		૧૧	

મ	પ	મ	ગ	ગ	મ	રિ	-	-	સા	-	-
૨.	.	રા	.	પ	પ	સા	.	.	રા	.	.
૧		+		પ		+		૯		૧૧	

(૬૪)

ગીત નં. ૪. ભૈરવી-ત્રિતાલ.

સ્વરકાર—પ્રેા. ત્રિપાઠી.

શબ્દકાર—હરિહર ભટ્ટ.

એક જ દે ચિનગારી, મહાનલ !

એક જ દે ચિનગારી. ॥ ધ્રુવ ॥

અકમક લોહું ઘસતાં ઘસતાં

ખરચી જિંદગી સારી;

જામગરીમાં તણખો ન પડ્યો,

ન ફળી મહેનત મારી,

મહાનલ ! એક જ દે ચિનગારી. ॥ ૧ ॥

ચાંદો સળગ્યો, સૂરજ સળગ્યો,

સળગી આલ અટારી;

ના સળગી એક શગડી મારી—

વાત વિપતની ભારી,

મહાનલ ! એક જ દે ચિનગારી. ॥ ૨ ॥

ઠંડીમાં મુજ કાચા થયરે,

ખૂટી ધીરજ મારી;

વિશ્વાનલ ! હું અધિક ન માગું,

માગું એક ચિનગારી,

મહાનલ ! એક જ દે ચિનગારી. ॥ ૩ ॥

સ્થાઈ

સા પ પ પ	પ ધ નિ સા	નિ ધ પ મ	ગમ પંથ પ મ
એ . ઠ જ	દે . ચિ ન	મા . રિ મ	હા . . ન લ
+	૧૩	૧	૫

(૬૫)

ગ મ ગ રિ	સા રિ ગ મ	રિ - સા -	- - - -
એ . ઠ જ	દે . ચિ ન	ગા . રી .	. . . .
+	૧૩	૧	૫

અંતરે

સા સા ગ ગ	મ - મ -	ગ રિ ગ મ	ગ રિ સા -
ચ ક મ ક	લો . હું .	ધ સ તાં .	ધ સ તાં .
+	૧૩	૧	૫

સા પ પ -	પ ધ નિ સા	નિ ધ પ -	- - - -
ખ ર ચી .	જીં દ ગી .	સા . રી .	. . . .
+	૧૩	૧	૫

ધ મ ધ નિ	સા - સા -	નિ નિ સા રિ સા નિ	ધ ધ પ -
જા . મ મ	રી . માં .	ત થુ ળો .	ન પ ડો .
+	૧૩	૧	૫

સા પ પ -	પ ધ નિ સા	નિ ધ પ મ	ગમ પ ન પ રા
ન દ ળી .	મ હે ન ત	મા . રી મ	લા . . . ન જ
+	૧૩	૧	૫

ગ મ ગ રિ	સા રિ ગ મ	રિ - સા -	- - - -
એ . ઠ જ	દે . ચિ ન	ગા . રી .	. . . .
+	૧૩	૧	૫

આકીના અંતરે ઉપરના અંતરે પ્રમાણે હેતુ .

રાગ આસાવરી પાઠ નં. ૬

આસાવરી રાગ આસાવરી ઘાટમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં ગંધાર અને ધૈવત સ્વર તથા નિષાદ સ્વર, કોમળ અને બાકી બધા શુદ્ધ સ્વર. આરોહમાં મંધાર તથા નિષાદ વળ્ય છે, અને અવરોહ સંપૂર્ણ છે તેથી રાગ જાતિ ઓડવ-સંપૂર્ણ છે. વાદી સ્વર ધૈવત અને સંવાદી સ્વર મંધાર છે ગાન સમય દિવસનો બીજો પ્રકર છે. આ રાગ ધરોજ લોકપ્રિય છે. આમાં ઘણા ખરા ભજન ગવાય છે. આ રાગ ગંભીર છે. તથા ભાવ પ્રકટ કરે છે.

પકડ સ્વર સમુદાયક: — રિ, મ, પ, નિ ધ પ.

આરોહ

આસાવરી

અવરોહ

સા | રિ | મ | પ | ધ | સા | સા | નિ | ધ | પ | મ | પ | ધ | મ | પ | ગ | રિ | સા

તાલબદ્ધ આરોહ અવરોહ

ત્રિતાલ નં. ૧

સા	રિ	મ	પ	ધ	પ	ધ	મ	પ	નિ	ધ	પ	મ	પ	ધ	સા
૧				પ				+							૧૩
સા	નિ	ધ	પ	ધ	મ	પ	નિ	ધ	પ	ધ	મ	પ	ગ	રિ	સા
૧				પ				+							૧૩

એકતાલ નં. ૨

સા	રિ	મ	પ	પ	ધ	પ	નિ	ધ	પ	સા	-
૧		+		પ		+		૬		૧૧	
સા	નિ	ધ	પ	મ	પ	ધ	મ	પ	ગ	રિ	સા
૧		+		પ		+		૬		૧૧	

(૬૭)

ત્રિપાઠી કૃતિ સ ર ગ મ નં. ૧ આસાવરી-ત્રિતાલ.

રિ મ પ સા | ધ - પ - | મ પ ધ પ | ગ ગ રિ સા
૧૩ ૧ ૫ +

રિ રિ સા - | નિ ધ પ - | મ પ ધ પ | ગ ગ રિ સા
૧૪ ૧ ૫ +

અંતરે

મ મ પ પ | ધ - ધ - | સા - સા - | રિ નિ સા -
૧૩ ૧ ૫ +

ગ ગ રિ સા | નિ ધ પ - | મ પ ધ પ | ગ ગ રિ સા
૧૩ ૧ ૫ +

ત્રિપાઠી કૃતિ લક્ષણ ગીત નં. ૨ આસાવરી-એકતાલ

આસાવરી ગાવત ગુની,

મૃદુ સુર ગ-ધ-ની.

॥ ૫૦ ॥

આરોહન વર્ણિત ગ-ની,

ધ-ગ વાદી સંવાદીની;

દિન ગેય સુસંમત ગુની.

॥ ૧ ॥

સ્થાઈ

રિ	મ	પ	ધ	મ	પ	ગ	-	ગ	રિ	સા	સા
આ	.	સા	.	વ	રી	ગા	.	વ	ત	ગુ	ની
૧		+		૫		+		૬		૧૧	
રિ	રિ	મ	પ	સા	-	ધ	-	-	ધ	-	-
મૃ	કુ	સુ	ર	મ		ધ	.	.	ની	.	.
૧		+		૫		+		૬		૧૧	

(૬૮)

અંતરે

મ આ ૧	ધ .	(ધ - રે . +	(ધ ધ ૬ ન ૫	સા - વ . +	સા સા સા સા જિં ત ગ ની ૯ ૧૧	
ગ ધ ૧	ગ ગ	(રિ - વા . +	સા - દી . ૫	(નિસા રિસા સં. . +	(ધ - વા . ૯	પ પ દી ની ૧૧
મ દિ ૧	પ ન	(નિ - ગે . +	(ધ પ ય સુ ૫	મ પ મં . +	ગ ગ મ ત ૯	રિ સા ગુ નિ ૧૧

સ્વરકાર:—પ્રેા. ત્રિપાઠી. ગીત નં. ૩ આસાવરી-ત્રિતાલ.

ગાનકાર:—કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ત્રિપાઠી. [સરખેજકર]

હે જગદીશ્વર ! શરણ તમારે,

નમી નમી લાગું પાપ તમારે. ॥ ૬૫ ॥

સ્મરણ કરી સૌ ભક્ત પુકારે,

ભવ બંધનના દુઃખ નિવારે. ॥ ૧ ॥

યોગી મુનિજન ધ્યાન તમારે,

તુજ ગુણ ગાતાં આવે દારે. ॥ ૨ ॥

ક્ષમા કરો અપરાધ મુરારે,

ચરણ પડ્યો હું કૃષ્ણ તમારે. ॥ ૩ ॥

(૬૯)

સ્થાઈ

પ સા ધ પ	ધ મ પ ધ મ પ	ગ ગ રિ સા	રિ મ પ -
હે . જ ગ	દી . શ્વ . ર .	શ ર જુ ત	મા . ર .
+	૧૩	૧	૫

સા રિ મ પ	ધ - સા -	સારિ ગ રિ સા	નિ સા રિ સા નિ ધ પ મ
ન મી ન મી	લા . ગુ .	પા . મ ત	મા . ર .
+	૧૩	૧	૫

અંતરે

મ મ પ પ	ધ - ધ -	સા - સા સા	રિ નિ સા -
રમ ર જુ ક	રી . સૌ .	ભ . કા પુ	કા . ર .
+	૧૩	૧	૫

ગ ગ ગ -	રિ રિ સા -	નિ સા રિ સા	નિ ધ પ મ
ભ વ બં .	ધ ન ના .	કુઃ . ખ નિ	વા . ર .
+	૧૩	૧	૫

ગીત નં. ૪

આસાવરી-ત્રિતાલ.

હરિ બિન તેરા કેન સહાઈ,
હરિ બિન કાફી માત પિતા સુત,
અનિતા કોકા હું કે ભાઈ— હરિ ॥ ધુ. ॥

ધન ધરની અરૂ સંપત નગરી,
જો માન્યો અપનાઈ;
તન છૂટે કછુ સંગ ન ચાલે,
કહા તાહિ લપટાઈ— હરિ બિન. ॥ ૧. ॥

[પાંડિત ભાતખંડેજના કમિટ પુસ્તકમાંથી]

(૭૦)

સ્થાઈ

(ધ મ પદ્ય મપ)	ગ - રિ સા	રિ મ પ સા	ધ - પ -
હ રિ (મિ.) (ન.)	તે . રા .	કા . ન સ	વા . ઇ .
પ	+	૧૩	૧

ધ મ પ પ	ધ - પ -	ધ મ પદ્ય મપ	ગ - રિ સા
હ રિ મિ ન	કા . કી .	મા . ત. (પિ.)	તા . સુ ત
પ	+	૧૩	૧

રિ રિ સા -	સા - ગ -	રિ - સા -	રિ રિ ધ પ
બ નિ તા .	કા . કા .	હુ . કા .	બા . ઇ .
પ	+	૧૩	૧

અંતરે

(ધ મ પદ્ય મપ)	મ મ પ પ	ધ - ધ ધ	સા - સા સા
હ રિ (મિ.) (ન.)	ધ ન ધ ર	ની . અ ર	સં . પ ત
પ	+	૧૩	૧

સા સા સા -	ધ - ધ -	સા - સા સા	સારિ ગ રિ સા
ન ગ રી .	બો . મા .	ન્યો . અ પ	(ના . . . .)
પ	+	૧૩	૧

રિ નિ ધ પ	પ ધ નિ -	ધ પ પદ્ય પમ	ગ - રિ સા
. . ઇ .	ત ન છ .	ટ . ક. (છુ.)	સં . ગ ન
પ	+	૧૩	૧

રિ - સા -	સા સા ગ -	રિ - સા સા	રિ - ધ પ
યા . લે .	ક હા તા .	હી . લ પ	ટા . ધ .
૫	+	૧૩	૧

રાગ-યમન પાઠ નં. ૧૦

યમન રાગ કલ્યાણ થાટમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં મધ્યમ સ્વર તીવ્ર અને બાકીના સ્વરો શુદ્ધ છે. આરોહ તથા અવરોહ સંપૂર્ણ છે તેથી રાગ વ્યતિ સંપૂર્ણ છે. વાદી સ્વર ગંધાર તથા સંવાદી સ્વર નિષાદ છે. ગાન સમય રાત્રીનો પહેલો પ્રહર છે.

પકડ સ્વર સમુદાય:- ગ, રિ, નિ, રિ સા પ, મે ગ રિ, ગ રિ સા

તાલમ્બદ્ધ અવરોહ અવરોહ

ત્રિતાલ નં. ૧

નિ રિ ગ મે	પ ધ નિ સા	સા નિ ધ પ	મે ગ રિ સા
૧	૫	+	૧૩

એકતાલ નં. ૨

સા રિ	ગ મે	પ ગ	મે પ	ધ પ	સા -
૧	+	૫	+	૯	૧૧
સા નિ	ધ પ	પ મે	ગ રિ	નિ રિ	સા -
૧	+	૫	+	૯	૧૧

સરગ મ નં. ૧

યમન-ત્રિતાલ.

[પંડિત ભાતખંડેજના પુસ્તકમાંથી]

સ્થાઈ.

સા રિ સા -	ગ - ગ રિ	ગ મે પ મે	ગ રિ સા -
૧૩	૧	૫	+
સા સા નિ નિ	સા ગ રિ સા	નિ ધ સા -	નિ ધ પ -
૧૩	૧	૫	+

(७२)

अंतरे

ग ग प य	प नि ध सा	नि नि सा -	नि ध य -
१३	१	५	+
मे मे प ध	नि ध य मे	ग रि ग य	ग रि सा -
१३	१	५	+

त्रिपाठी कृति लक्षण गीत नं. २ यमन-त्रिताल.

रात समय गुनि यमन गावत,

शास्त्राधार सुराग सुनावत.

॥ ध्रु. ॥

मध्यम तीवर सुर संपूरन,

ग-नि वाही संवाही दिजावत.

॥ १ ॥

स्थार्ध

नि - ध ध	प प मे ग	प प - रि	ग रि सा सा
रा . त स	म य गु नि	य म . न	गा . व त
+	१३	१	५
नि - नि ध	सा - सा सा	नि रि ग रि	नि रि सा सा
शा . सा .	धा . र सु	रा . म सु	ना . व त
+	१३	१	५

अंतरे

ग - मे ध	सा - सा सा	नि रि ग रि	सा नि ध य
म . ध्य म	ती . व र	सु र सं .	पू . र न
+	१३	१	५

ગે રિ સા નિ	ધ પ નિ ધ	પ મે ગ રિ	ગ રિ સા સા
ગ નિ વા .	દી . સં .	વા . દી દિ	ખા . વ ત
+	૧૪	૧	૫

ગીત નં. ૩ (ખ્યાલ) ચમન-ત્રિપાલ.

કહાં ગયે મેરે ખ્યારે કાન,

સખિ કલ ન પરત મોહે;

ઘરિપલ છિનછિન.

॥ ધુ. ॥

જમસે હરિ મથુરામે ચલ ગયે,

રતિયાં કટત મોહે તારે ગિનગિન. ॥ ૧ ॥

સ્થાઈ

ગમ ધનિ મેવ નિ	પ રિ - સા	ગ રિ પ ગ	- - ગ પ
ક. લાં. ગ. યે	મે રે . .	ખ્યારે કા ન	. . સખિ
+	૧૩	૧	૫
ગ પ ગ પ	પ ધ પ પ	નિ ધ પ પ	રિ રિ સા સા
ક લ ન પ	ર ત મો હે	ધ રિ પ લ	છિ ન છિ ન
+	૧૩	૧	૫

અંતરે

ગ પ ગ પ	પ - નિ ધ	સા - સા સા	નિ રિ સા -
જ ખ સે હ	રિ . મ થુ	રા . મેં ચ	લ મ યે .
+	૧૩	૧	૫
નિ રિ ગ રિ	સા નિ ધ પ	નિ - પ -	રિ રિ સા સા
ર તિ યાં ક	ટ ત મો હે	તા . રે .	ગિ ન ગિ ન
+	૧૩	૧	૫

(૭૪)

ગીત નં. ૪

વમન-ત્રિતાલ.

(પંડિત ભાતખંડેજીના કમિક પુસ્તકમાંથી)

સદાશિવ ભજ મના નિશદિન,

રિધ સિધ દાયક બિનત સહાયક;

નાહક ભટકત ફિરત અનવરત. ॥ ધ્રુ ૦ ॥

શંકર ભોત્રા પારવતી રમચુ,

સિતતન પોનગ ભૂખન અનુપમ,

કાહે ન સુમરત ભટકત તું ફિરત. ॥ ૧ ॥

સ્થાઈ

નિ ધ - પ સ દા . શિ +	મૈ પ ગ મૈ વ ભ જ મ ૧૩	પ - - - ના . . . ૧	પ મૈ ગ રિ નિ શ દિ ન ૫
સા રિ ગ રિ રી ધા ત ધ +	ગ મૈ પ ધ દા . ય ક ૧૩	પ મૈ ગ રિ બિન ત સ ૧	ગ રિ સા સા હા . ય ક ૫
નિ રિ ગ મૈ ના . હ ક +	પ ધ નિ સા ભટ ક ત ૧૩	રિ સા નિ ધ શી ર ત અ ૧	પ મૈ ગ મૈ ન વ ર ત ૫

અંતરે

પ ગ પ ધ પ શં ક ર ( )	સા - સા - ભો . લા . ૧૦	સા રિ ગ રિ પા . ર વ ૧	સા નિ ધ પ તી ર મ ચુ ૧
----------------------------	------------------------------	-----------------------------	-----------------------------

(૭૫)

ગ રિ સા નિ	ધ પ નિ ધ	પ મે ગ રિ	ગ રિ સા આ
સિ ત ત ન	પૌ . ન ગ	બૂ . ખ ન	અ હ પ મ
+	૧૩	૧	૫
સા રિ ગ મે	પ ધ નિ સા	રિ સા નિ ધ	પ મે ર મે
કા . હે ન	સુ મ ર ત	ભ ટ ક ત	તું ફિ ર
+	૧૩	૧	૫

રાગ માલકંસ. પાઠ નં. ૧૧

માલકંસ રાગ ભૈરવી યાટમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આરોહ અવરોહમાં રિષભ તથા પંચમ સ્વરો વળ્ય છે. તેથી રાગજાતિ ઓડવ છે. ગંધાર, ધૈવત તથા નિષાદ સ્વરો કોમળ છે. વાદી સ્વર મધ્યમ અને સંવાદી સ્વર પડ્મ છે. માન સમય સંત્રીનો ત્રીજો પ્રહર છે. આ રાગ ગંભીર પ્રકૃતિનો હોષ ધણો લોકપ્રિય છે.

પકડ સ્વર સમુદાય:—મ ગ, મ ધ નિ ધ, મ, ગ, સા

આરોહ

અવરોહ

સા ગ મ ધ નિ સા સા નિ ધ મ ગ મ ગ સા

તાલબધ્ધ આરોહ અવરોહ

ત્રિતાલ

નિ સા ગ મ ધ નિ સા - સા નિ ધ મ ગ ન ન સા

(७६)

ऐकताल

नि	सा	ग	म	ध	म	ग	म	ध	नि	सा	-	
१		+		५		+		६		११		
सा	नि	ध	नि	ध	म	ग	म	ग	सा	-	सा	२
१		+		५		+		६		११		

ऊपताल

सा	म	ग	म	ध	ग	म	ध	नि	सा
१		३			+			८	
सा	नि	ध	म	ग	म	ध	म	ग	सा
१		३						८	

त्रिषाढी कृति

सरग म नं. १

मालकंस-त्रिताल.

स्थाय

ग	म	ध	नि	सा	-	सा	-	सा	नि	ध	म	ग	म	ग	सा
१३				१		५		+							
म	ग	म	ध	ग	म	ग	सा	ध	नि	सा	नि	ध	म	ग	सा
१३				१		५		+							

अंतरे

म	म	ग	ग	म	म	ध	नि	सा	-	सा	-	ग	सा	सा	-
१३				१				५				+			
सा	ग	ग	म	ग	सा	सा	-	सा	नि	ध	नि	ध	म	ग	सा
१३				१				५				+			

(૭૭)

ત્રિપાઠી કૃતિ લક્ષણ ગીત નં. ૨ માલકંસ-એકતાલ.

માલકંસ રાગ કહત,

મૃદુ ગ-ધ-નિ, રિ-પ વરજીત. ॥ ધુગા

મ-સા વાદી સંવાદી સોહત,

રૈન ત્રિ-પ્રહર ગેય સુમંત. ॥ ૧ ॥

સ્થાઈ

(ગ મા ૧	મ .	(ગ લ +	(સા કં +	(ધ . ૫	(નિ સ .	સા રા +	મ .	મ ગ ૬	મ ક ૬	મ હ ૧૧	મ ત
(ગ મૃ ૧	(ગ દુ	મ ગ +	(ધ ધ	(નિ ની ૫	(સા —	(નિ રિ +	(સા પ	(નિ વ ૬	(ધ ર	મ જી ૧૧	મ ત

અંતરૈ

મ	ગ	ગ	મ	ધ	નિ	સા	-	સા	સા	સા	સા
મ	સા	વા	દી	સં	.	વા	.	દી	સો	હ	ત
૧		+		૫		+		૬		૧૧	
નિ	નિ	નિ	સા	સા	સા	ધ	ધ	નિ	ધ	મ	મ
રૈ	ન	ત્રિ	પ્ર	હ	ર	ગે	ય	સુ	સં	મ	ત
૧		+		૫		+		૬		૧૧	

સ્વરકાર-પ્રો. ત્રિપાઠી. ગીત નં. ૩ માલકંસ-ત્રિતાલ

શ્યામ શ્યામાઝી સુંદર મૂરતિયાં,

હમરો મન સખિ મોહ લઘરી. ॥ ધુ. ॥

(૭૮)

મોર મુકુટ મકરાકૃત કુંડલ,

ગલ સોહત મુતિયનકી લરિયાં. ॥ ૧ ॥

સુંદર પીત-પિતામ્બર સોહત,

હાથ લકુટ મુખ જંસી મોહનિયાં. ॥ ૨ ॥

મોહ લિયે સખ કૃષ્ણ મુરારી,

દર્શન બિન તડકત દિન રતિયાં. ॥ ૩ ॥

વલ્લભ શ્યામ કરત બિનતી યહ,

સદા યુગલ છબિ મોમન જસિયાં. ॥ ૪ ॥

ગોસ્વામી શ્યામવલ્લભ.

સ્થાઈ

ગ મ ગ સા	નિ સા ધ નિ	સા સા મ મ	મ મ મ -
શ્યા . મ શ્યા	મા . કી .	સું દ ર મૂ	ર તિ યાં .
+	૧૩	૧	૫
ગ મ ગ ગ	મ મ ધ નિ	સા સા સા નિ	ધ મ ગ સા
હ મ રો .	મ ન સ ખિ	મો હ લ ધ	રી . . .
+	૧૩	૧	૫

અંતરો

મ - ગ ગ	મ મ ધ નિ	સા - સા સા	ગ નિ સા સા
મો . ર મુ	કુ ટ મ ક	રા . કૃ ત	કું . ડ લ
+	૧૩	૧	૫
નિ નિ નિ -	સા સા સા સા	ધ મ ધ નિ	ધ મ મ -
ગ લ સો .	હ ત મુ તિ	ય ન કી .	લ રિ યાં .
+	૧૩	૧	૫

બાકીના અંતરા ઉપરના અંતરા પ્રમાણે લેવા.

(૭૬)

સ્વરકાર—પ્રો. ત્રિપાઠી. ગીત નં. ૪ માત્રક'સ-ત્રિપાઠી

શબ્દકાર—પ્રો. વસંતલાલ ઉપાધ્યાય. ઝમ. એ. (બોમ્બે)

મધુર મધુર કંઈ ગા કોયલિયા,

રૂતુ ખસંત કંઈ હેત સંદેશવા.

॥ ધુ. ॥

બન ઉપવન સખિ કુંજ નિકુંજે,

કોયલ ટહુકત કુલ્લ ખસંતે;

સખિરી શ્યામ બિન તલપત હેયાં.

॥ ૧ ॥

સ્થાઈ

સા સા સા ગ મ ધુ ર મ +	સા નિ વ નિ ધુ ર કં ઇ ૧૩	સા - - ધ ગા . . કો ૧	નિ વ મ - ય ત્રિયા . ૫
ગ ગ મ વ નિ રૂ તુ બ સં. +	સા નિ સા સા . ત કં ઇ ૧૩	ગ - મ ધ દે . ત સં ૧	મ ગ સા - દે સ વા . ૫

અંતરે

ગ ગ ગ ગ વ ન ઉ પ +	મ મ વ નિ વ ન સ ખિ ૧૩	સા - સા સા કું . જ નિ ૧	ગ નિ સા - કું . જે . ૫
નિ - નિ નિ કો . ય લ +	સા સા સા સા ટ હુ ક ત ૧૩	ધ મ ધ નિ કુ . લ્લ વ ૧	ધ મ મ - સં . તે . ૫

(૮૦)

ગ ગ મ ધ નિ	સા નિ સા સા	ગ ગ મ ધ	મ ગ સા -
સ ખિ રા શ્યા.	. મ ખિ ન	ત લ પ ત	હૈ . યાં .
+	૧૩	૧	૫

આ ગીત, મુંબઈ પ્રાન્તીય સેકન્ડરી ટીચર્સ કોન્ફરન્સમાં, રંજન-કાર્યક્રમમાં પ્રો ત્રિપાઠીએ તૈયર કરેલા, ધો પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીએ તાન-આલાપ સહિત ગાયેલું

રાગ-ખમાજ

તાલખંડ આરોહ અવરોહ

ત્રિતાલ નં. ૧

ગ ગ સા ગ	મ પ ગ મ	નિ ધ - મ	પ ધ નિ સા
૧	૫	+	૧૩
સા નિ ધ પ	ધ મ પ ધ	પ ગ મ ગ	મ ગ રિ સા
૧	૫	+	૧૩

અપતાલ નં. ૨

સા -	ગ મ પ	ગ મ	નિ ધ પ
૧	૪	+	૮
ગ મ	પ ધ પ	ગ મ	ગ - -
૧	૪	+	૮
નિ નિ	સા - રિ	નિ સા	નિ ધ પ
૧	૩	+	૮
ગ મ	નિ ધ પ	ગ મ	ગ - -
૧	૩	+	૮

લોક સંગીત.

(૧) રાસ તથા ગરબા, (૨) નૃત્ય, (૩) અભિનય ગીતો,
(૪) ભજન તથા ધૂન, (૫) આમંત્રણ ગીતો, (૬) કૂચ
ગીતો, (૭) રાષ્ટ્રીય ગીતો, (૮) ગઝલ, કવાલી વિગેરે.

ફેર ફૂંદડી !

નૃત્યગીત—(રાગ—પટ્ટદીપ)

ફેર ફેર ફૂંદડી રે,

સખિ, ખેલોને ફૂંદડી !

ફૂંદડી રે, સખિ, ફેર ફેર ફૂંદડી !—

ફૂંદડીએ ખેલે છે વેલ,

ફૂલડાંએ કરતી શું ગેલ,

ફૂંદડી રે, સખિ, ફેર ફેર ફૂંદડી—ફેર ફેર૦

ફૂંદડીના ફેર ફેરે ધરતીમા, સંગમાં

તારલી શું ખેલંતી ખેલ,

ફૂંદડી રે, સખિ, ફેર ફેર ફૂંદડી !—ફેર ફેર૦

ફૂંદડીને ફેર અગે,

વિશ્વનાં અંધાર-તેજ,

સુખ દુઃખની જૂનેરી ખેલ,

ફૂંદડીરે, સખિ, ફેર ફેર ફૂંદડી—ફેર ફેર૦

ફૂંદડીના ફેર રમે,

આતમ અનન્ત લગી,

(૮૨)

ભવભવથી દેહમાં રસેલ,

કૂદડીરે, સખિ, ફેર ફેર કૂદડી—ફેર ફેર૦
કૂદડીએ જીવનમાં

શમણાં જગાવીએ,

રેલવીએ બ્રહ્મ-રસ રેલ !

કૂદડીરે, સખિ ફેર ફેર કૂદડી—ફેર ફેર૦
રસિક ચિ. ત્રિપાઠી.

જેની, અંઝરી.

નૃત્યગીત—(રાગ—ખમાજ)

રૂમ ઝૂમ ઝૂમ થાય, અલિ,

જેની અંઝરી આ નવલી !—રૂમઝૂમ૦

ઝમક ઝમક સુર સંગીત સરતી

ઠમક ઠમક પગલી ભરતી,

ગઈ રસિક ઉરે ઉતરી,

જેની, અંઝરી આ નવલી !—રૂમઝૂમ૦

રસિક ચિ. ત્રિપાઠી.

વળામણાં !

(ઢાળ.—ઢેલ્યા રમવાને આવ્યાં.)

સોનબા સાસરિયે ચાલ્યાં,

સોનેરી સોણલે સિધાવ્યાં,

કે સોનબા સાસરિયે ચાલ્યાં.

જે બાનાં જે મ ભર્યાં,

હૈયે ઉમંગ નર્યા,
 જગની જંજળથી અબણ્યાં,
 કે સોનબા સાસરિયે ચાલ્યાં.
 સીતાશી સતીઓનાં,
 પગલાં પિછાનતાં,
 જીવનની પગથીએ હાલ્યાં,
 કે સોનબા સાસરિયે ચાલ્યાં.
 એકલ આ વિશ્વમાં,
 જીવન સંગાથ સજી,
 પ્રાણને પરાત્મમાં પરોવ્યા,
 કે સોનબા સાસરિયે ચાલ્યાં.
 રસિક ચિ. ત્રિપાઠી.

પ્રકાશને પગલે!

ગરબો—[રાગ—ગદાર]

હોજી રાજ, ઉમટયા અંધાર ઘોર કારમા,
 ગયા ભોમ તણા ભાર,
 જુગ જુગ ના ઊતાર,
 રા....જ ઉમટયા અંધાર ઘોર કારમા!
 હોજી રાજ, પ્રગટયા ઉજસ પૂરજહારમાં!
 દિશદિશમાં પ્રકાશ,
 ઉરઉરમાં વિકાસ,
 રા....જ પ્રગટયા ઉજસ પૂરજહારમાં!
 રસિક ચિ. ત્રિપાઠી.

(૮૪)

ગયા ક્યાં શૌર્યપાન પાનાર ?

(રાગ-ધનાશ્રી)

ગયા ક્યાં શૌર્યપાન પાનાર,
રણમાં ગીતાના ગાનાર ?
નિહાળો ભારતના દેદાર ,
ઉડ્યાં ક્યાં તેજ તણા અંબાર ?—ગયા ક્યાં ૦
શૌર્યમૂર્તિ રઘુવીર ગયા ક્યાં,
પાર્થસમા રણધીર,
શૂર પ્રતાપ—શિવાજી ગયા ક્યાં ?
ક્યાંથી આ જંજીર
જીરવતાં હિન્દમાતનાં બાળ ?—ગયા ક્યાં ૦ ૧
દેશદ્રોહીના જંગ અહીં છે,
પ્રપંચ પૂરે રંગ,
જુગજુગ જૂની અધીનતામાં
સહુ બન્યા છે તંગ,
ભૂલેલાં માનવતાનો સાર ! —ગયા ક્યાં ૦ ૨
કુસંપનાં કલગાન જહીં છે,
દ્વેષ-બેઠેમનાં તાન,
ચૂકી માનવી ધર્મકર્મથી
બન્યાં જહીં બેભાન,
રાત્રતાં નિજનિજને સંહાર ! —ગયા ક્યાં ૦ ૩
ભવ્યભૂતની યાદ કરાવો,
સ્વતંત્રતાના સાદ —
● ઉરમાં પડછંદ જગાવો :

(૮૫)

ભારત ના આઝાદ
જીવનના બહેવા શા આ ભાર ?—ગયા કયાં ૦ ૪
રસિક ચિ. ત્રિપાઠી.

મહિયારી.

(અભિનય ગીત)

મથુરાંવાટે મહિયારી એ મીઠડાં મહીડાં ધરતી,
હૈડાં હરતી રે,
મહીડાં વેચન્તી !

હાથ હિલોળે, ચુંદડી ફરકે, કંકણ ખણખણ રણકે,
નૂપુર ઝણકે રે,
મહીડાં વેચન્તી !

મુખડું મલકે, સ્મિતડું સરકે, સુન્દર મદભર સોહે,
મથુરાં મોહે રે,
મહીડાં વેચન્તી !

“ મહી દયો, મહી દયો ! ” કરતી જાતી, નમણાં નેન નચવતી,
ધેન જગવતી રે,
મહીડાં વેચન્તી !

રસ રેલવતી, ઘરઘર ફરતી, દિનભર જ્યાં ત્યાં અટતી,
રસિયો રટતી રે,
મહીડાં વેચન્તી !

મટુકી ખાલી, મસ્તક ઢાળી, ગગને સન્ધ્યાલાલી,
ગોકુળ ચાલી રે,
મહીડાં વેચન્તી !

(૮૧)

ગોકુળવાટે મહિયારી એ શોણાં ઉરમાં ધરતી
સુખમાં સરતી રે,
મહીડાં વેચન્તી !

રસિક ચિ. ત્રિપાઠી.

ખીલે ખીલે વને હો !

ગરબો- (રાગ-પીલુ)

ખીલે ખીલે વને હો લોભનિયાં,
ખ્યારાં પુષ્પ શાં સુવાસપુંજતેજે મઢયાં ! -ખીલે ખીલે
માલતી ખીલે ને ખીલે જાઈ રંગમાં,
કેતકી ખીલે ને ખીલે ચંપો સંગમાં,
ખીલે ખીલે હૈયાની વેલ જોળનમાં, -ખ્યારાં પુષ્પ શાં
સૌરભ ખીલે ને ખેલે વનવનમાં,
સ્મરણો ખીલે ને ખેલે ઉરઉરમાં,
ખીલે ખીલે પરબ્રહ્મ મનમન્દિરમાં ! -ખ્યારાં પુષ્પ શાં
રસિક ચિ. ત્રિપાઠી.

વિજોગણુ

નૃત્ય ગીત- (ઢાળ - રમઝુમ રમઝુમ ચાલી પૂજારણુ)

વનવન વનવન ધૂમે વિજોગણુ,

લયભર વીજલ ચમકારે !

નીરભર ઝગમગ સાળુ સરકે,

અલકલટો કંઈ અહીં તહીં લટકે,

ચરણન કંટક કહીં કહીં ખટકે ! -વનવન વનવ-૦ ૧

(૮૭)

તુંગ શિખર પર મોર ટહુકે,
નલપટ સારસ મહલર ગજવે,
દહુર ટુંટુંરવ વન જગવે !—વનવન વનવન૦ ૨
પટતમકેરા દિશદિશ છાયે,
એકલ હેયે, ધૂજતી કાયે,
પૂછે, “ પ્રીતમ, શાને વહાયે ?”—વનવન વનવન૦ ૩
રસિક ચિ. ત્રિપાઠી.

ગરબો— (રાગ—બાગેશ્રી)

આવો આવો ગોકુલ ઘનશ્યામ હરિ,
ડગમગ, ડગમગ ડોલત દુનિયા,
ક્ષણિક જીવનધન જાયે પલપલ,
આવો ગોકુલ ઘનશ્યામ હરિ—આવો આવો. ૧
મોરલી ટહુકે, ઘેનુ—ગોપીજન,
થનગન થનગન નાયે લક્ષ્મણ,
આવો ગોકુલ ઘનશ્યામ હરિ—આવો આવો. ૨
ઝરમર ઝરમર વરસે મેહુલા,
ચમક ચમક વીજ વાદળ નલમાં,
શ્યામ ગૌર શુભ મૂર્તિ મનોહર,
આનંદકંઠ મુકુંદ મુરારી,
આવો ગોકુલ ઘનશ્યામ હરિ—આવો આવો. ૩
ઘટઘટ વ્યાપક વિશ્વ પ્રણેતા,
તુજ વિણ કોણ કરે રખવાળા,

કૃષ્ણ કહે, પ્રભુ, આશ અમોને,
 તાપ નિવારો, હે ત્રિપુરારિ,
 આવો ગોકુલ ધનશ્યામ હરિ-આવો આવો. ૪
 કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ત્રિપાઠી.

કૃષ્ણ દર્શન

નૃત્ય (રાગ-ભૈરવી)

(ઢાળ-નાચે છે, મોર, મારો નાચે છે મોર)

આવે છે કાન મહારો આવે છે કાન,
 બંસીને નાદે સુનાવે ગાન. ટેક.

નાચે નચાવતો ગાયોને ગોપી,
 રમતો કનૈયો ભુલાવે છે ભાન;

માંબળુ મીસરી ચોરી ચોરી ખાચે,
 માતા જશોદાનો, ખ્યારો એ કાન-બંસીને નાદે. ૧

રાધા હું ગોરી ઘેલી ભટકતી,

નિરખીને વિસરી ગઈ છું ભાન;

કાળો છતાં છે, કામળુ ગારો,

વ્રજનો વાસી ગોકુળનો ભાણુ—બંસીના નાદે. ૨

અમે ન સમજ્યાં તારી લીલાને,

ગીતામાં ત્હારાં મધુરાં છે ગાન;

ચાચે ભાવિકજન ત્હારા શરણુને,

દર્શન ક્યારે દેશે ભગવાન-બંસીના નાદે. ૩

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ત્રિપાઠી (સરખેજકર)

અભિનય ગીતનું એક સુંદર દ્રશ્ય.

ਪੰਜਾਬੀ ਸੰਗੀਤ ਸਮਾਜ.

હરિને મંદિરિએ

(લાળ:-મીઠા લાગ્યા છે મહને આજના ઉગ્ગરા)

ચાલ સખિ, જઈએ, હરિને મંદિરિએ,

કૃષ્ણની મૂરતી નિરખીએ,

શ્રીહરિના દર્શને જઈએ,

પૂજન થાળ લઈ, કુલભરી છાળ લઈ,

પૂજન કરવાને જઈએ,

શ્રીહરિના દર્શને જઈએ.

મોર મુકુટ પીતામ્બર ધારી,

મુખમાં મોરલી સોહે,

શ્રીહરિના દર્શને જઈએ.

મનકું હરિ લીધું, પ્રીતમ પ્યારે,

નંદકુંવર નયનાં નચાવે,

શ્રીહરિના દર્શને જઈએ.

કામળ કાનાએ કર્યો, ચિત્તહં તો ચોરી લીધાં,

ઘેલી બનાવી મોહને,

શ્રીહરિના દર્શને જઈએ.

લક્ષ્મી કો કિલ વિનન્તી કરે છે,

સદા વસો મહારે હેયે,

શ્રીહરિના દર્શને જઈએ.

પ્રો. ત્રિપુસસાંકર રામશાંકર ત્રિપાઠી.

(૯૦)

ભજન-ધુન

- (૧) રાજા રામ રામ રામ, સીતા રામ રામ રામ.
- (૨) રઘુપતિ રાઘવ રાજારામ, પતિતપાવન સીતારામ.
- (૩) શિવ હર શંકર ગૌરીશં, વન્દે ગંગાધરણીશં.
- (૪) રાઘેકૃષ્ણ જય કુંજભિહારી, મુરલીધર ગોવર્ધનધારી.
- (૫) રામ લક્ષ્મણ જાનકી, જય બોલો હનુમાનકી.
- (૬) શ્રીકૃષ્ણ ગોવીન્દ હરે મુસરે, હે નાથ નારાયણ વાસુદેવ.
- (૭) ગોપાલ કૃષ્ણ રાઘે કૃષ્ણ.
- (૮) રંગ રંગ રંગ પાન્દુરંગ રંગ, જય જય રંગ, પાન્દુરંગ રંગ.
- (૯) જય જય રામકૃષ્ણ હરિ.

ભજન

(પહાડી-ત્રિતાલ)

મુખસે બોલો રાઘે શ્યામ,
બોલો રાઘે શ્યામ, વહો સીતા રામ. ॥ ધુ. ॥
ભજ મન સીતાપતિ શ્રીરામ,
રમાપતિ સુંદર મેઘશ્યામ;
વહ રાજારામ, ધ્યારે ઘનશ્યામ. ॥ ૧ ॥
ત્રા. ત્રિપુરાશંકર રા. ત્રિપાઠી.

ભજન-ધુન નં. ૧

સા નિ -	સા - રિ	ગા - રિ	સા રિ સા	(નિ - વ નિ -	સા - રિ	ગા - રિ	સા - સા
રા જા .	રા . મ	રા . મ	રા . મ	સી તા .	રા . મ	રા . મ	રા . મ
+	૧	+	૧	+	૧	+	૧
પ પ -	ગા - રિ	મ મ -	રિ - રિ	રિ ગ રિ	સા - સા	ગા રિ	સા - સા
રા જા .	રા . મ	સી તા .	રા . મ	રા જા .	રા . મ	સી . તા	રા . મ
+	૧	+	૧	+	૧	+	૧

ભજન-ધુન નં. ૨

નિ ર +	નિ સા સા	રિ સા	(નિ - વ -	નિ - રિ	રિ -	રિ ગા	મ મ
રિ પ +	ગા - રિ	રા ૧૩	ધ વ	રા ૧	જા .	રા .	મ .
સા રા ૧૩	પા ૧૩	સા ૧૩	(નિ - વ ન	મ - સી .	ગ રિ તા .	સા રા ૧૩	સા મ
સા રા ૧૩	ગા ૧૩	ગા ૧૩	ગા ધ વ	મગ રિ સા	સા રિ ગા	મ રા ૧૩	મ મ
ર +	પા ૧૩	રા ૧૩	ધ વ	રા .	જા .	રા .	મ .
				૧	૧	૧	૧

ભજન-ધ્રુવ નં. ૭

ધ્રુ -	સા -	રિ -	ગ	રિ સા સા -
ગો -	કૃ .	રા .	ધે .	કૃ .
૧	પ	+		૧૩

ભજન-ધ્રુવ નં. ૮

નિ સા	ધ્ર -	નિ સા	ધ્ર -	સા -
રં ગ	રં	રં	ગ	રં .
૧૩	૧	પ	૧	+
નિ રિ	ગ	ગ	મ	રિ -
જ	ય જ	રં	ગ	રં .
૧૩	૧	પ		+

ભજન-ધ્રુવ નં. ૯

ગ	પ	મ	રિ	સા -
જ	ય જ	ય	કૃ	કૃ .
૧૩			પ	+

(૯૪)

નિમંત્રણ
(રાગ—પહાડી)

આવો, આવો સકલ ભારત કુમાર !
તજ માન મોહ મહ અહંકાર;
હુઆ દર્શનસે આનંદ અપાર. —આવો૦
યહ ધન્ય દેશ ઐર ધન્ય કાલ,
જહાં મિલે બંધુ સળ ઉર વિશાલ;
સ્થિર રમે ઇશ યહ સદ્વિચાર. —આવો૦
નિર્બળ નિર્ધન સળ નિઃસહાય,
બિન ઐક્ય નહિ અળ કુછ ઉપાય;
અળ તો મમતા કીજે પ્રચાર. —આવો૦
હુઃખસે બચનેકા માર્ગ એક,
અપને પનકી સળ ગ્રહો ટેક;
નિશ્ચય હોગા ફિર જય જયકાર. —આવો૦

રાગ-પીલુ, તાલ-ત્રિતાલ.

દર્શન હો મોહિ ખ્યારે કનૈયા,
હે ! મધુ મુરલી વાલે કનૈયા. ॥ ધ્રુ. ॥

પીત પિતામ્બર વાલે કનૈયા,
પદ્મ ગદા ચક્ર વાલે કનૈયા. ॥ ૧ ॥

કોકિલ બિનતી કરત હે કનૈયા,
હૃદય કમલમેં બસહુ કનૈયા. ॥ ૨ ॥

પ્રા. ત્રિપુરાશંકર રા. ત્રિપાઠી.

(૯૫)

વીરને હાકલ

(કૂચ-ગીત)

વીર સહુ ચાલો મેદાન, જય બોલો ભારત સંતાન.
સ્વતંત્રતાથે અર્પો પ્રાણ, જગમાં થશે તમારી જાણ.
ગડગડ નાદો થાય મહાન, શૂરવીરને ચઢશે તાન.
પ્રતાપ, શીવાજી, બલવાન, શૂરવીરના ગાઓ ગા ન.
તમ રક્ષણ કરશે ભગવાન, નિશ્ચય જય મળશે યુવાન.

પ્રો. ત્રિપુરાશંકર રામશંકર ત્રિપાઠી.

ભારત માત અમારી છે.

(કૂચ-ગીત)

ભારત માત અમારી છે, જગમાં સૌથી સારી છે.
હિન્દુ, મુસલિમન પારસી કે, શીખ ખ્રિસ્તીમાં એ વસી છે.
એણે પ્રાણ દીધા અમને, હૃદયું લળી પડે નમને !
પ્રાણ ધરીશું મા-ચરણે, છો આવે ઘડી આ મરણે !

રસિક ચિ. ત્રિપાઠી.

હિન્દ માતનો હું સૈનિક છું !

(કૂચ-ગીત)

હિન્દ માતનો હું સૈનિક છું, જીવન એને કાજ જીવું છું !
યૌવન, ધન મુજ જ્ઞાન, સાન સૌ, પ્રેમે એને ચરણ ધરું છું !
ભોગ વિલાસ સહુ જંગ કેરા, એના સુખ સાટે પરહરું છું !
યુગ યુગના વિષડંબો હૃદયે, એના હું જ યુવાન ચૂસું છું !
ચાલ, ચાલ, યુવક કોડીલા, ભોળી માતની આશ જ તું છું !

રસિક ચિ. ત્રિપાઠી.

(૯૬)

સરસ્વતી સ્તવન.

(રાગ-રાગેશ્વરી, તાલ-ત્રિતાલ)

સરસ્વતી માત સુખદાયિની, નમીએ અમે જગત જનની. ॥ધુ.॥
બુદ્ધિ જ્ઞાન સંપદા દાયિની, દુઃખહારિ વિદ્યા દાયિની. ॥૧॥
અક્ષયારિણી, મયૂરવાહિની, વીણા પુસ્તક કર ધારિણી. ॥૨॥
પ્રા. ત્રિપુરાશંકર રા. ત્રિપાઠી.

લજન

(રાગ-બાગેશ્રી)

દયાના લિખારી અમે દયાના લિખારી રે,
ગિરિવરધારી તારી દયાના લિખારી રે. ॥ધુ.॥
દયા વિણ તારી બહાલા ગતિ શી અમારી રે,
અન્તરયામી સ્વામી, સઘળે સત્તા તારી રે. ॥૧॥
નાગરદાસ બાંભનીયા. એમ. એ. આચાર્ય.
(સંસ્કૃત પાદશાળા, અક્ષયારીવાદી)

વન્દેમાતરમ્

રાષ્ટ્રગીત

રાગ-કાફી.

વન્દેમારમ્

સુજલામ્ સુદલામ્ મલયજ શીતલામ્
શસ્ય શ્યામલામ્ માતરમ્—વન્દેમાતરમ્
શુભ્ર જયોત્સ્ના પુલકિત યામિનીમ્
કુદલ કુસુમિત દ્રુમદલ શોભિનીમ્
સુહાસિનીમ્ સુમધુર ભાષિણીમ્
સુખદામ્ વરદામ્ માતરમ્—વન્દેમાતરમ્

સં પુ ણ્ય

ધી જનરલ એસ્યુરન્સ સોસાયટી લી.

અજમેર.

જીંદગીના વિમા ઉતારનારી સ્વદેશી વીમા કંપની.

અમારી મહાન પ્રગતિના બોલતા આંકડા

૩૧ ડીસેમ્બર સને ૧૯૩૮

— અસકંયામત —

પોલિસી ઉપર ધીરેલી લોન	૯,૭૮,૨૯૧
એજન્ટોને અને મોર્ટગેજ લોન	૬૩,૭૩૬
કરન્સીમાં ડીપોઝીટ	૨,૦૦,૦૦૦
સીક્યુરીટીઝ અને મ્યુનિસિપલ ડિબેન્યસી ...	૬૨,૧૦,૬૩૮
મકાનો	૧૧,૮૪,૩૪૨
રોકડ અને બેન્કોમાં સિલક	૯૬,૬૧૬
બીજી મિલકત	૪,૨૦,૬૪૨

સોસાયટીના રોકેલાં ફંડની પ્રગતિ

૧૯૩૩.....રૂ. ૫૮,૨૮,૮૪૨	
૧૯૩૬.....રૂ. ૮૧,૦૩,૫૩૧	
૧૯૩૮.....રૂ. ૯૨,૧૭,૮૧૧	

— બોનસ —

આખી જીંદગીના વીમા ઉપર	હયાતીના વીમા ઉપર
દર હજારે:—રૂ. ૨૨ ^૧ / _૨	રૂ. ૧૮
ચાલુ વીમા	૩,૬૨,૧૩,૫૧૧
ચુકવેલા દાવા	૫૧,૦૦,૦૦૦

એજન્ટો માટે મળેલા ચાલુ બોનો —

બ્રહ્મ દત્ત	બી. એસ. વૈદ્ય	ચીફ એજન્ટસ
બી. એસ. સી, એલ. એલ. બી.		
જનરલ મેનેજર		(ગુજરાત કાઉન્સિલર)
અજમેર		ભદ્ર, અમદાવાદ

એર્ગેનાઇઝર, કાન્તિલાલ મોહનલાલ સ્વામીઆ

શાહપુર, નવી પોળ, અમદાવાદ.

ભજન.

(રાગ-ખમાજ, તાલ-ધુમાળી)

વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ, જે પીડ પરાઈ જાણે રે,
પરદુઃખે ઉપકાર કરે તોયે. મન અભિમાન ન આણે રે. વૈષ્ણવ.
સકળ લોકમાં સહુને વંદે, નિંદા તે ન કરે કેની રે,
વાચકાઈ મન નિશ્ચલ રાખે તે, ધન ધન જનની તેની રે. વૈષ્ણવ.
સમદ્રષ્ટિ ને તૃષ્ણા ત્યાગી, પરસી જેને માત રે,
જીવ્હા થકી અસત્ય ન બોલે, પરધન નવ જાલે હાથ રે. વૈષ્ણવ.
મોહ માયા વ્યાપે નહિ જેને, દ્વંદ્વ વૈરાગ્ય જેના મનમાં રે,
રામનામ શું તાળીરે લાગી, સકળ તિરથ તેના તનમાં રે. વૈષ્ણવ.
વણુલોલી ને કપટરહીત છે, કામ ક્રોધ નિવાર્યા રે,
ભણે નરસૈયો તેનું દર્શન કરતાં, કુળ ઇકોતેર તાર્યા રે. વૈષ્ણવ.
નરસિંહ મહેતા.

આ પુસ્તક શાસ્ત્રીય સંગીત શાખનારને તેમજ અંગ્રજી
ધો. ૧, ૨, ૩ ના વિદ્યાર્થીઓને તથા પ્રાથમિક કન્યાશાળાના
ધો. ૪, ૬, ૭ તથા ખાસકરી શાળાન્ત વર્ગની વિદ્યાર્થીનીઓ કે
જેઓ ઐચ્છિક વિષય તરીકે સંગીત લેવા ઇચ્છતી હોય તે સર્વને
બહુજ ઉપયોગી છે.

કવર પેન તથા અંદરના ખંડોમાં છાપનાર-સરૈયા આર્ટ પ્રીન્ટરી, અમદાવાદ.

